

VLUCHTELINGEN UIT HET VOORMALIG VLAANDEREN

EN HUN KERKEN

Citaten overgenomen uit:

**1585, DE VAL VAN ANTWERPEN EN DE UITTOCHT VAN VLAMINGEN
EN BRABANDERS EN VOORAL VOOR DE REPUBLIEK**

door

Gustaaf Asaert

HET WEZELS CONVENT EN HAAR ONDERTEKENAARS

EN DE VLAAMSE GEMEENTE TE WEZEL

Door

O. Boersma

STICHTING DE GIHONBRON

MIDDELBURG

2008

INHOUD

INLEIDING

1585, DE VAL VAN ANTWERPEN EN DE UITTOCHT VAN VLAMINGEN EN BRABANDERS EN VOORAL VOOR DE REPUBLIEK

- IX. Engeland, het Vlaamse toevluchtsoord**
- X. Naar Duitse landen**
- XI. Naar de Republiek der Verenigde Provinciën**
- XII. Andere landen**
- Het Athaeneum Illustre en de Latijnse scholen**

DE VLAAMSE GEMEENTE TE WEZEL

Het Convent van Wezel: een raadsel opgelost?

De ondertekenaars van het "Convent van Wezel" in 1571

De Nederlandse gemeente in Wezel

INLEIDING

De Reformatie van de 16e-eeuw was geen eensgezinde beweging. Er waren onderling zodanige verschillen, dat er soms sprake was van onderlinge tegenwerking en soms openbare verdachtmaking. Maar de vervolging die de Reformatorische gemeente te lijden had van de Burgerlijke overheden, was in vele landen dramatisch.

Vanuit Duitsland werd de Reformatie in gang gezet toen Maarten Luther in 1517 zijn 95 stellingen aan de kerk van Wittenberg vastspijkerde.

Het calvinisme van Johannes Calvijn (1509 - 1564) had grotere invloed in onder meer Frankrijk, Schotland, delen van Zwitserland en de Nederlanden.

Een andere stroming die vaste grond kreeg in de Nederlanden waren Doopsgezinden. In navolging van de Fries Menno Simons (1496 - 1561) werden in Nederland veel doopsgezinde gemeentes opgericht. De doopsgezinden kregen vooral in Friesland, Groningen en Oost-Friesland een sterke vertegenwoordiging.

De Reformatie begon tijdens de regeringsperiode Karel V, keizer van het Duitse Rijk en koning van Spanje en Heer der Nederlanden.

Karel V trad hard op tegen de de nieuwe ideeën over de Christelijke godsdienst en de kerk. In zogenaamde plakkaten beval hij een strenge vervolging van protestanten. Desondanks vond vanaf de late jaren '50 van de 16e eeuw een opmerkelijke doorbraak van het protestantisme plaats op het platteland van Zuidwest-Vlaanderen, de streek tussen Duinkerken en Ieper die in die tijd het 'Westkwartier' werden genoemd. Verschillende factoren speelden bij deze doorbraak een rol.

Het Westkwartier was door de bloeiende lakennijverheid sterk geïndustrialiseerd. Rond 1560 kwam er een ommekeer in de welvaart. Toen door een handelsconflict met Engeland de aanvoer van wol stopte, had dit dadelijk een massale werkloosheid tot gevolg. Vanwege een militair conflict tussen Zweden en Denemarken, waardoor in 1565 het scheepvaartverkeer door de Sont onmogelijk was, stokte de aanvoer van graan uit de Oostzeegebieden. De mislukking van de oogst in de Nederlanden zelf, en de buitengewoon strenge winter veroorzaakten in het jaar 1566 een regelrechte hongersnood. De rijkdom van de Rooms-Katholieke Kerk wekte jaloezie en ergernis en het protestantisme vond gretig gehoor.

Op 5 april 1566 bood Hendrik van Brederode aan Margaretha van Parma, door Filips II aangesteld als landvoogdes over de Nederlanden, namens de edelen een smeekschrift aan. Margaretha beloofde dat zij, totdat er een nieuw ontwerp voor de plakkaten was, de inquisiteurs en de magistraten zou verzoeken gematigd op te treden. De protestanten verkeerden in een overwinning. Talrijke ballingen keerden naar hun vaderland terug en op een synode in Antwerpen werd besloten om overal hagenpreken te organiseren. De taal van de predikanten was scherper geworden en ze eisten een bestaansrecht op voor het calvinisme, naast of in de plaats van het katholiek geloof.

De Ieperse hoedenmaker-predikant Sebastiaan Matte hield op 10 augustus 1566 een opzweepende preek bij het St. -Laurensklooster in het plaatsje Steenvoorde, in het uiterste zuidwesten van Vlaanderen. Toen hij uitgesproken was gingen twintig van

zijn toehoorders onder leiding van een andere predikant het klooster binnen en vernielden er de beelden. Hierna trok Matte naar het nabijgelegen Poperinge en werd hij de gangmaker van de beweging in de kasselrijen Veurne en Ieper. De verspreiding verliep snel; op 15 augustus woedde de Beeldenstorm al in alle hevigheid door het hele Westkwartier. Vervolgens breidde de onrust zich verder uit naar de Hollandse steden en bereikte Friesland en Groningen.

Eind november 1566 stelde Filips II de hertog van Alva aan om orde op zaken te stellen in de Nederlanden. Rond 5 september 1567 richtte Alva de Raad van Beroerten op met als bedoeling de onruststokers van 1566 op te sporen en te berechten. Een ware vloedgolf van vonnissen en executies volgde en zijn beruchte rechtbank werd tot Bloedraad omgedoopt. Velen ontvluchtten de Nederlanden.

Ook Willem van Oranje ontvluchtte de Nederlanden en ging naar Dillenburg, gelegen in het landgraafschap Hessen. Vanuit de Dillenburg gaf hij leiding aan de opstand in de Nederlanden tegen koning Filips II en Alva. Na de inname van Den Briel in 1572 door de watergeuzen, verklaarden zich meer steden voor de prins van Oranje. Desondanks was er nog veel onderlinge onenigheid in de Nederlanden.

De Pacificatie van Gent

Op 8 november 1576 sloten de vertegenwoordigers van verschillende Nederlandse gewesten in Gent een verbond, de zogenaamde Pacificatie van Gent. Het doel van de Pacificatie was het herenigen van de Nederlanden. De ondertekenaars verbonden zich om elkaar bij te staan bij het verdrijven van de Spaanse overheersers en een zekere mate van zelfbestuur te herstellen. In Holland en Zeeland mochten de gereformeerden hun godsdienst vrij belijden. In andere gewesten zouden ze niet worden vervolgd, mits ze de openbare orde niet zouden verstoren.

Hoewel de Spaanse koning Filips II niet betrokken was geweest bij de totstandkoming van het verdrag, werd hij wel geacht het te respecteren. Filips was dit niet van plan; hij wilde geen enkele vrijheid van de calvinisten tolereren. Omdat er in 1576 een nieuwe landvoogd arriveerde, Juan van Oostenrijk (Don Juan), slaagden de gewesten er toch in de Pacificatie door te drukken. De gewesten erkenden de nieuwe landsvoogd nadat deze de Pacificatie had getekend. Juan ging akkoord en liet de Spaanse troepen terugtrekken.

De geloofsvervolgingen onder Karel V en zijn opvolger Filips II hebben ertoe geleid dat veel protestanten naar het buitenland vluchten. In tal van steden ontstonden kerkelijke gemeenschappen waarin de inwoners van het voormalig Vlaanderen hun toevlucht zochten. Deze gemeenten kregen de status van Vluchtelingenkerken. Buiten Nederland behielden deze gemeenten hun Nederlandse taal. De Walen spraken in het algemeen Frans. Vandaar dat zij zelfstandige gemeenten institueerden, de zogenaamde *Waalse gemeenten*. De Zuid-Nederlanders die zich in Noord-Nederland vestigden, werden niet door taalproblemen gehinderd. Deze werden geïntegreerd in de bestaande Nederlands Hervormde kerken, de Lutherse Kerken, of de Doopsgezinde gemeenschappen.

Op deze wijze werd vervuld wat deze berooide vluchtelingen dikwijf gezongen hadden uit de Psalmen van Petrus Dathenus. Psalm 34.

- 8 God zeer enst'lijk aanziet
De schalken en ook haar boos werk;
Hij zal maken, door Zijn kracht sterk,
Haren naam gans tot niet.
De vroom' in dit ellend'
Bidden God en worden verhoord.
Hij behoedt z' ook altijd nu voort;
Tot haar hulp Hij Hem wendt.
- 9 Bij den harten benauwd,
Is God zeer goedertier altijd;
Hij helpt uit lijden, nood en strijd,
Die Hij daarin aanschouwt,
Die vroom is van gemoed,
Zal zeer veel lijden overal;
Maar God hem haast vrij maken zal
Van kruis en tegenspoed.
- 10 Onze God wel bewaart
Zijn benen, zodat daar niet een
Van al gebroken werd ontweën,
Nog enigszins bezwaard.
Maar de boze met kracht
Werd verdorven door zijn misdaad;
En die den oprechten doet kwaad,
Zal vergaan gans veracht.
- 11 God zal steeds gadeslaan
De vromen, die hem dienen blij.
Die op den Heer vertrouwen vrij.
Blijven eeuwiglijk staan.

Aantal vluchtelingen

Schattingen van het aantal vluchtelingen lopen uiteen. Lange tijd is door historici het globale aantal immigranten aangehouden dat door de kerkhistoricus A. A. van Schelven is afgeleid uit bepaalde bronnen: zo'n 60. 000. Het grote aantal van 150. 000 is vooropgesteld door Briels, die zich baseerde op eigen tellingen van emigranten uit Vlaamse en Brabantse steden en van immigranten in de provincies van het noorden. Dit cijfer omvat de rechtstreekse immigranten en hun afstammelingen in de eerste graad, evenals de personen afkomstig uit de 'indirecte' immigratie via Engeland en Duitsland. Het gaat om 135. 300 immigranten die de onderzoeker statistisch heeft aangetroffen op 317. 000 inwoners die de Republiek in 1622 telde en nog ongeveer 15. 000 personen van verspreide inwijking. Hiervan waren er 35. 000 in Amsterdam op 105. 000 inwoners, 30. 000 in Leiden op 45. 000, 25. 000 in Middelburg op 40. 000 en 20. 000 in Haarlem op 40. 000.

Vanuit het zuiden bekeken waren de aderlatingen van de Brabantse en Vlaamse steden in de jaren tachtig van de zestiende eeuw catastrofaal. Brugge verloor ongeveer de helft van zijn bevolking, Mechelen zakte van ongeveer 30. 000 zielen in 1550 naar 11. 000 in 1550 en Antwerpen, dat in 1583 nog 84.000 inwoners telde, hield er na het

beleg van 1585 nog 55.000 over. (Citaat Asaert)

Doel van de brochure

Deze brochure heeft tot doel aan te tonen in welke plaatsen de Vlaamse vluchtelingen terecht kwamen en waar zij een zelfstandige gemeente stichten.

Om hierin met orde te werk te gaan wordt gebruik gemaakt van citaten uit het prachtig boek en goed gedocumenteerd overzicht van Gustaaf Asaert. De citaten zijn in dit digitaal document niet voorzien van voetnoten en van veel leerzame toelichtingen die in het boek verwerkt zijn. (Wat een stimulans mag zijn het boek te kopen.)

1585, DE VAL VAN ANTWERPEN EN DE UITTOCHT VAN VLAMINGEN EN BRABANDERS EN VOORAL VOOR DE REPUBLIEK die in belangrijke mate profiteerde van de komst van tienduizenden vaak rijke of hoogopgeleide vluchtelingen; door Gustaaf Asaert (Gouden Eeuw). Uitgave Tielt; Lannoo, 2004

Bovendien wordt een overzicht gegeven van het Wezels Convent, als een publiek document waar de grondslag gelegd werd voor de eerste 'Generale Synode'. Hiervoor is gebruik gemaakt van het zeer kundig beschreven werk van O. Boersma:

De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen, 1568-1585, 1994; door O. Boersma.

1585, DE VAL VAN ANTWERPEN EN DE UITTOCHT VAN VLAMINGEN EN BRABANDERS EN VOORAL VOOR DE REPUBLIEK

IX. Engeland, het Vlaamse toevluchtsoord

Onder anglicaanse koningen

Het koninkrijk van Hendrik VIII stond open voor buitenlanders. Zij vestigden er zich in groten getale in de opkomende handelsstad Londen.

Hendrik VIII is in brede kringen echter vooral bekend wegens zijn vele huwelijken. Zijn matrimoniales aspiraties brachten hem in conflict met de paus, wat grote gevolgen had en in 1531 leidde tot de creatie van een nationale Engelse staatskerk, die aan het koninklijk gezag was onderworpen. Hendrik hervorming was vreemd aan de reformatie van het continent. Hij liet bisdommen en parochies intact, was op dogmatisch en liturgisch gebied zeer behoudend en bestreed lutheranen en wederdopers.

De tienjarige en ziekelijke zoon van de Tudorkoning, een kind van Jane Seymour, volgde zijn overleden vader op als Edward VI (1547-1553). Onder de voogdij van zijn oom Edmund Seymour, een fervent protestant, evolueerde de staatskerk meer in protestantse richting. Zelfs heiligenbeelden in kerken ware niet altijd veilig. Heel wat continentale calvinisten die toen in Engeland een toevlucht zochten, hebben deze trend gesteund. Zij voelden zich aangetrokken door het regentschap en ondersteunden Seymours politiek van protestantisering. Vooral in het jaar 1544 zochten groepen protestantse ballingen een toevluchtsoord in het zuidoosten van Engeland, waar zij om hun vakmanschap welkom waren. Het was het jaar van de vrede van Crépy, een van de verdragen in de lange strijd tussen Habsburgers en Valois, meer bepaald tussen Karel V en Frans I, die de handen nu vrij kregen om meedogenloze vervolgingen mogelijk te maken.

Bij de vluchtelingen was de hele West-Vlaamse samenleving vertegenwoordigd, behalve de hoge adel: stedeling en dorpeling, landbouwer en ambachtsman, behoeftigen en meer welvarenden, leden van de welgestelde hogere burgerij en kleine landadel niet uitgesloten. De meesten waren echter textielarbeiders.

Een kleine groep bereikte zelfs het welstandspeil dat hij op het vasteland had genoten. Sommigen slaagden erin een gedeelte van hun bezit mee te nemen, anderen hadden, zoals in Sandwich, meiden en knechten in dienst en enkelen verkregen een naturalisatie wegens hun vooraanstaande positie in de

Over het algemeen kwamen vooral vluchtelingen uit de zeeprovincies Vlaanderen, Zeeland, Holland en Friesland in Engeland aan. Een minderheid bereikte Engeland via Antwerpen. Het betrof vooral lieden uit Vlaanderen, Artesië en Henegouwen, waarbij de spits werd afgebeten door mensen uit het Westkwartier, dat is de streek gevormd door de ambachten Veurne, Ieper, Waasten, Belle, Sint-Winnoksbergen, Kassel en Broekburg, wat wij nu ongeveer de Westhoek en Frans-Vlaanderen noemen. Zij

vestigden zich bij voorkeur in de hoofdstad Londen en in steden van Zuidoost-Engeland zoals Norwich, Sandwich en Canterbury. Velen waren uitgeweken om werk te vinden, zoals de kleine ambachtslui, hoewel het religieuze motief vaak prevaleerde. Aanvankelijk woonden de nieuwkomers de godsdienstoefeningen bij in de steden waar zij aankwamen maar al spoedig waren zij talrijk genoeg om eigen kerkgemeenten op te richten. Dat was onder meer het geval in Canterbury, waar in 1548 een Vlaamse Hervormde Kerk tot stand kwam. Twee jaar later verleende Edward VI bij koninklijk charter de 'Nederduytsche ghemeente te Londen', met voornamelijk Vlaamse maar ook Brabantse, Hollandse en Waalse lidmaten, de beschikking over de voormalige augustijner kloosterkerk Austin Friars in het hart van de City, die al sinds 1538 leeg stond. De kerk bestaat trouwens nog steeds. Een bom trof haar in 1940 tijdens de Blitz maar in 1950 was zij heropgebouwd.

Bovendien kreeg de vluchtelingengemeente van de koning een verstrekkende politieke en religieuze autonomie en waren vieringen in de eigen taal en liturgie gewaarborgd. Gezien de tweetaligheid was het om praktische redenen nodig aparte diensten te organiseren voor de Franstalige minderheid, eerst in Austin Friars, korte tijd later in de St. Antoniuskapel in Threadneedle Street. De eenheid van de kerkgemeente bleef echter gehandhaafd.

De Gentse predikant Maarten de Cleyne (Micronius), aanvankelijk werkzaam als arts, was naar Duitsland gevlucht, waar hij Utenhove ontmoette, met wie hij in 1549 naar Engeland ging. Hij hield in 1550 in de Nederduitse gemeente van Austin Friars als eerste een preek. Micronius was de auteur van de eicellen catechismus der duytsched ghemeente van Londen, die verscheen in 1552.

De beter bekende Pieter Dathenus (of Datheen) van Kassel had in Londen een boekhandel, was drukker en werd om zijn begaafdheid uitgekozen om opgeleid te worden tot de felle predikant die het zelfs met Oranje aan de stok zou krijgen.

Van deze vluchtelingengemeente is een ledenlijst vanaf 1550 bewaard gebleven.

Ketterjacht onder Bloody Mary

Voor de protestanten nam die vrij gunstige periode bruusk een keer eind in 1553. Oorzaak was het overlijden van de jeugdige Edward VI. Hij werd opgevolgd door zijn halfzuster Mary, een dochter uit het ontbonden huwelijk van Hendrik VIII met Catharina van Aragon. Mary was fundamenteel katholiek en huwde in 1554 niemand minder dan Filips II van Spanje, een verbintenis die overigens kinderloos zou blijven. Zij probeerde de oude godsdienst met geweld te rehabiliteren, met talrijke executies als gevolg.

Mary de Katholieke is beter bekend onder haar terechte bijnaam Bloody Mary. Tijdens haar regering is de grondige afkeer van het rooms-katholicisme ontstaan die eeuwenlang de Engelse publieke opinie heeft gedomineerd. Dat heeft niet alleen van de roomsen tweederangsburgers gemaakt maar heeft ook bijgedragen tot het blijvende misprijzen voor het katholieke Ierland. De gevolgen daarvan zijn nog steeds zichtbaar. Het bewind van Bloody Mary gaf voedsel aan een nieuwe ketterjacht. Om hieraan te ontsnappen voelden velen zich gedrongen Engeland te verlaten. Omdat een terugkeer naar de vroegere haardsteden in Nederland niet raadzaam was, zagen zij zich genoodzaakt tot een nieuwe exodus. Zo vertrokken al in 1553 175 vluchtelingen aan boord van twee schepen, De Moor en de kleine Kraai van Gravesend, op de rechteroever van de Theems ten oosten van Londen. Na allerlei tegenslagen belandden zij ten slotte in Emden, een gastvrije calvinistische stad in Oost-Friesland, waar zij een goed onthaal genoten. Emden zou in de geschiedenis van de exodus een

vooraanstaande plaats blijven innemen. Ook Dathenus ontvluchtte in 1555 Londen voor Emden, daarna Frankfurt.

Anderen zochten een goed onderkomen in Denemarken of in de Noord- Duitse Hanzesteden Rostock, Wismar, Lübeck en Hamburg, waar het onthaal minder vriendelijk was. In Denemarken en het noorden van het Rijk heerste immers een onverdraagzaam luthers klimaat.

Elisabeth I wenste Vlaamse wevers

Mary Tudor overleed al in 1558 en in 1559 kwam haar jongere halfzuster Elisabeth I op de Engelse troon. Ook zij was een dochter van Hendrik VIII maar dan uit diens verbintenis met Anna Boleyn.

De Virgin Queen herstelde de Kerk van haar vader, waarvan de leer protestants was en de liturgie voor een deel katholiek. Elisabeth zou regeren tot aan haar dood in 1603. Mensen uit de Lage Landen vonden onder haar bestuur opnieuw een geschikt emigratieland in Albion. Ooit noemde Elisabeth I de Nederlanders haar oudste vrienden en haar intiemste naburen, verwijzend naar de uitstekende politieke en religieuze relaties tussen het grote eiland en de protestantse Nederlanders.

De nieuwe economische politiek die door Elisabeth in beeld werd gebracht, wilde onder meer de textielindustrie stimuleren door nieuwe technieken en beroepen in te voeren en te bevorderen. Zo greep zij terug naar een beproefde praktijk uit de Middeleeuwen. Toen al hadden haar voorgangers een beroep gedaan op het vakmanschap van Vlaamse wevers. De nieuwkomers onder de lange regering van Elisabeth I waren werkers van de zogenaamde nieuwe en lichte draperie, die zich in de eerste helft van de zestiende eeuw in het zuiden van Vlaanderen had ontwikkeld tot een bloeiende, prekapitalistische, exportgerichte industrie.

De economische crisis kort voor 1550 deed velen uitzien naar de betere sociale toestanden die zij van het calvinisme verhoopten. Niet alleen de koningin maar ook plaatselijke overheden apprecieerden de knowhow van de Vlaamse wevers, die zich in verschillende plaatsen vestigden zoals Glastonbury (Somerset) (1551), Maidstone (Kent) (1567), Southampton (Hampshire) (1567), Stmnford (Lincolnshire) (1567), Colchester (Essex) (1570, Dover (Kent) (1571) evenals in kleinere enclaves in Rye (Suddes), Thetford (Norfolk) Yarmouth (Norfolk) Lynn (Norfolk), Winchelsea (East Sussex) en Lavenham (Suffolk), waar thans nog vaak toeristen de zogenaamde Vlaamse wevershuisjes voor hun lens nemen.

Ook de vroegere toevluchtsoorden Norwich, Canterbury en Sandwich genoten weer belangstelling.

Naast de wevers kan ook de aandacht worden gevestigd op de talrijke tapijtwevers die in Engeland een toevlucht hadden gevonden. Het betrof vooral mensen uit **Oudenaarde** die om geloofsredenen hun haardsteden hadden verlaten en die zich nu in Londen vestigden.

Op de vlucht voor Alva

Toen de repressie in de Nederlanden in de jaren 1564-1567 in kracht afnam, maakten velen zich op om naar het oude vaderland terug te keren. Niet voor lang echter. Toen de hertog van Alva met zijn krijgsmacht de Nederlanden binnentrok, niet alle onheil dat daaruit voortvloeide, zoals het optreden van de Raad van Beroerten, naast een zware economische crisis, groeiden de Engelse vluchtelingengemeenten na 1567 weer aan.

In Norwich maakten de Nederlandse vluchtelingen in 1570 zowat 40% van de bevolking uit. In 1572 telde Zuidoost-Engeland waarschijnlijk zeventien gemeenschappen van vluchtelingen uit de Dage Landen. Behalve de reeds genoemde plaatsen waren dat onder meer nog Halstead in Essex, Ipswich (Suffolk), alsook Christchurch en Southampton in Hampshire. In die laatste stad waren vooral vluchtelingen van **Valencijn** neergestreken. Daar had de hervorming rond 1560 een goede voedingsbodem gevonden zodat zij in 1566 in handen van de hugenoten was gekomen. De reactie die hierop volgde deed velen naar de Zuid-Engelse havenstad vluchten. Daar was in 1567 een Waalse vluchtelingengemeente opgericht. Eén derde van de leden van deze gemeente was afkomstig van Valencijn, en het betrof allemaal mensen die door onderlinge familie- en zakenrelaties waren verbonden. De helft van hen was verwant met een van de twee rijke koopliedenfamilies, de Sohiers en de Beaulieus.

Calvinisten in een anglicaans land

We moeten hierbij opmerken dat Engeland slechts de vestiging van calvinisten tolereerde. Ook in het Engelse koninkrijk waren de wederdopers allerminst wenselijk. In 1560 kregen wederdopers die in kuststeden waren gearriveerd het bevel 'to depot the realm twenty days'. Erger nog: in 1575 kwamen zeventwintig 'Nedercluytschen Wederdooperen' in de Londense gevangenis. Twee van hen eindigden hun leven op de brandstapel. Net als op het continent waren zij 'dangeroas to the. . . evil government'. De officiële vestiging van de calvinistische gemeenschappen in de Engelse steden kwam tot stand onder de bescherming van de burgerlijke overheid, die alleen de calvinistische leer als wettig erkende. Het proces van toelating verliep in fasen: eerst stonden de vestigingsplaats en de omvang van de kolonie ter discussie bij de plaatselijke autoriteiten, die vervolgens de Privy Council, de vorstelijke raad, benaderden en het rekest van de ballingen voorlegden. Gewoonlijk volgden dan onderhandelingen tussen de autoriteiten en de Nederlandse Kerk in Londen. Ten slotte ondertekende de koningin de Letters Patent.

Zo'n officiële vestiging moest de religieuze en economische belangen van de leden van de gemeenschap veilig stellen. Het was niet de vluchtelingengemeenschap in het algemeen maar wel de calvinistische vluchtelingengemeenschap in het bijzonder die erkenning kon verweven. Wie zich buiten de kerkelijke gemeenschap wenste te plaatsen of geen lidmaat was, liep groot gevaar uit de boot te vallen.

Dat lot trof in 1565 in Sandwich twintig Vlamingen met hun gezinnen '*who are not of the Dntch congregation. . . but refused to be of same*'. *Verwijdering uit de stad volgde. In 1586 gebeurde hetzelfde met 'all such strangers as weare dwellings and remaininge within this towne, and by testimony of the ministers and elders of the Dutche church heare estahlshed, weare found not te be of their congregation.'*

Aangezien ook de diaconie of armenzorg in handen was van de kerkelijke gemeente, bestond er weinig bewegingsvrijheid voor niet-aanhangers, zoals lutheranen en wederdopers, om zich aan de calvinistische controle te onttrekken.

Het is duidelijk dat op die manier de calvinistische leer onder de vluchtelingen een goede verspreiding kende. Niet alleen waren de calvinisten verplicht zich in kerkgemeenten te groeperen maar ook moesten die van predikanten worden voorzien. Uit deze maatregel kwamen heel wat roepingen van leken voort, die zich aanmeldden als niet-gevormde predikant. In latere jaren zouden zij nog in Antwerpen de kansel beklimmen.

Zo was elke grote gemeente goed gestructureerd en had haar eigen dominee, deken, ouderlingen en kerkenraad. Voor beleid en organisatie van een gemeente grepen zij veelal naar de publicatie van de al genoemde Vlaming Maarten Micronius, die in 1554 te Emden was verschenen onder de titel *De Christelicke Ordinantien der Nederlandsche Ghemeinten te Londen*. De vluchtelingenkerken waren onafhankelijk en hiërarchisch gelijk, in overeenstemming met de calvinistische grondregel.

De kerk in Londen stond de facto een trapje hoger en was in sommige gevallen bevoegd om namens de gehele Nederlandse hervormde gemeenschap te spreken. In Londen vond in 1575 ook de eerste bijeenkomst van vluchtelingenkerken plaats. Aanwezig waren de gemeenten van Londen zelf, van Sandwich, Colchester, Maidstone en Yarmouth. Het initiatief was gegroeid uit **de synode van Emden van 1571**, die had voorgesteld drie grote kerkprovincies te voorzien: de Duitse, 'die onder het kruis' en de Engelse. Elke provincie zou verdeeld zijn in zogenaamde classes, waarbij een classis een ressort van een aantal in elkaars nabijheid liggende kerkgemeenten was die door afvaardiging van predikanten of ouderlingen de classicale vergadering zouden vormen.

De vluchtelingenkerken van Engeland hadden niet deelgenomen aan de synode van Emden. Dat was hun door de Engelse regering verboden. Het lag dan ook voor de hand dat zij slechts aarzelend en schoorvoetend op de Emdense voorstellen zijn ingegaan. Zij wilden tot elke prijs handelingen vermijden die de Engelse regering zouden ontstemmen en die de anglicaanse kerk zouden verontrusten. Anderzijds waren zij voorstander van het streven naar een nationale consensus, een eendrachtig beleid en de creatie van onderlinge steun. Zij stonden bekend als oprechte aanhangers van de nieuwe leer, en zoals de predikant van de Nederlandse gemeente in Londen getuigde: *'the people and the banished men of Flanders and Brabant mere reputed sincere in the Reformed Religion'*

Toch heeft dit niet geleid tot enige controle van Londen over de andere gemeenten. Dat zou overigens moeilijk realiseerbaar geweest zijn. Behalve in Londen, waar het grootstedelijk karakter van de stad sociale controle minder efficiënt maakte, evalueerden in de meeste Engelse emigrantensteden mensen uit de eigen vluchtelingenkolonie de nieuwkomers.

De betoonde voorzichtigheid ten overstaan van de overheden stond ook toenadering met continentale kerkgemeenschappen in de weg. Wel waren er veel contacten met predikanten die zowel op het vasteland als in Engeland zijn voorgegaan. Een voorbeeld was de Vlaming Pieter Hanen, die voor hij naar Norwich kwam, werkzaam was geweest in Londen, Emden, Parijs, Antwerpen, Sandwich en verschillende gemeenten in Vlaanderen. In 1569 trok hij naar Keulen. Tot aan zijn dood was hij actief in verschillende gemeenten op het platteland.

De overtocht naar de bevrijde provincies

Aan de massale vlucht van het continent kwam in 1570 zo goed als een eind. De registers van Nederlandse kerken in Engeland vermeldden nog slechts af en toe de aankomst van nieuwe vluchtelingen. Alleen wie zich onverwachts bedreigd voelde, nam nog de wijk. De verovering van Den Briel in 1572 en de terugkeer van de opstandige prins van Oranje naar Holland brachten een ommekeer: veel vluchtelingen uit Holland en Zeeland keerden naar het bevrijde vaderland terug. Daar waren ook 'Engelse' Vlamingen bij, die door hun vakkennis bij de belangrijke Hollandse textielstad Leiden in de kijker stonden. In 1577 onderhandelde het stadsbestuur van de sleutelstad met Vlamingen van Colchester en Norwich 'omme de handeling ende

neringe van saeyetten, bayen ende diergeliche zyden, linnen ende wollewercken binnen dezer stede te moghen overbrengen'. " De besprekingen verliepen blijkbaar positief want nog hetzelfde jaar arriveerden de eerste Vlamingen. Zij kwamen van de 'Duytschen gemeenten van Colchester, Norwitz ende andere plaetsen vuyt Engellant.' Ook de Nederlandse gemeenschap van Cloucester stelde haar arbeidspotentieel ter beschikking. Dat bestond uit producenten en handelaars van sayetten, baai, zijde, linnen en wol. De nieuwkomers werden warm onthaald en wisten op korte tijd een gunstig klimaat te scheppen zodat de Leidse magistraat enkele jaren later naar nog meer nieuwe werkkrachten uitkeek.

De Pacificatie van Gent (1576) gat voedsel aan nieuwe hoop op repatriëring. Velen keerden naar hun haardsteden terug, evenwel voor korte tijd want de opmars van de hertog van Parma veroorzaakte een nieuwe uittocht.

Crisis treft de ballingen

Ook in Engeland braken echter slechte tijden aan. De lonen stegen pas na het begin van de jaren zestig, na lange perioden van stagnatie, terwijl de consumptieprijzen boven het nationale gemiddelde reikten. De prijs van de levensmiddelen was tussen 1560 en 1590 in heel het land ongeveer verdubbeld terwijl het gemiddelde reële loon van een metselaar, een van de best betaalde ambachtslui in Engeland, daalde. De recessie van de jaren tachtig en de crisis van de jaren 1590 hadden een vernietigend effect, en dan vooral op de vluchtelingen.

In tegenstelling tot de textielwerkers, die Engeland goed kon gebruiken, waren de mensen van het boek veel minder welkom. De boekdrukkers en boekhandelaren die zoals in Antwerpen weinig of niets met het corporatisme te maken hadden, moesten met allerhande rigoureuze beperkingen leren leven. Een vreemdeling kon het in Londen niet tot 'freman' brengen van de 'Stationers Company', de in 1557 gestichte boekhandelarengilde. Dat betekent dat hij genoodzaakt was altijd te drukken voor een Engelse drukker, onder diens naam en drukkersmerk. In 1577 vroegen 'the poore men of this Companie that noe woorke be put to forens or strangers'. In datzelfde jaar vroegen de boekbinders 'that the Inglischmen and fremen of this citie [London] shall have Woorke before stranger end foryners.' Ondanks deze weinig aantrekkelijke vooruitzichten begaven tal van drukkers en boekbinders zich naar Engeland. Voor de periode 1533-1583 zijn er eenentwintig namen bekend, waarvan de helft Antwerpenaren.

Omdat de Engelse werkomstandigheden de drukkers uit de Nederlanden maar weinig perspectief konden bieden, begonnen ze noodgedwongen uit te kijken naar nieuwe horizons. Verder zal blijken dat vooral de provincie Holland in de belangstelling stond.

Hoewel de vreemdelingen in het begin van de zeventiende eeuw steeds een sterke minderheid vormden, was de tijd van de grote aanwezigheid definitief voorbij. Meer en meer gingen de Nederlanders zich in de Engelse samenleving integreren. De Nederduitse Hervormde kerk van Austin Friars is echter tot vandaag blijven bestaan voor Nederlands- en Afrikaanstaligen.

Het contingent vluchtelingen is moeilijk berekenbaar

Het is zo goed als uitgesloten precieze cijfers te geven over de aanwezigheid van

mensen van de Lage Landen in de Engelse samenleving. De onvolprezen Jan Briels, die hierover heel wat materiaal heeft verzameld en die de Engelse literatuur heeft geraadpleegd, wijst erop dat de beschikbare gegevens sterk uiteenlopen. In 1562 zou het aantal vluchtelingen alleen in Londen en Sandwich al meer dan 30.000 hebben bedragen, in 1563 was echter sprake van 'slechts' 18.000 tot 20.000 vluchtelingen in het hele koninkrijk, terwijl in 1567 een tekst dan weer gewaagde van twintigduizend huisgezinnen die naar Engeland waren gevlucht.

Briels schatte het totale contingent op minstens 50.000 voor de jaren 1568-1573 en op niet minder dan 60.000 in 1573. Tegelijk onderstreepte hij echter de onbetrouwbaarheid van het cijfermateriaal en hield hij het op 24.000 vluchtelingen tot omstreeks 1572.

De Vlaamse gemeente van Londen

De vluchtelingen beschouwden de Engelse hoofdstad als 'een moeder... van andere Ghemeynten'. De vluchtelingengemeente kon hier al sinds 1550 vergaderen in het door Edward VI toegewezen kerkgebouw van de augustijner bedelbroeders Austin Friars, waar in 1513 Erasmus nog had gelogeed.

Van de gemeente is een ledenlijst vanaf 1550 bewaard gebleven. De meeste lidmaten evenals de predikanten waren afkomstig uit de zuidelijke provincies van de Lage Landen. In 1551 telde de stad vijftienhonderd buitenlanders, onder wie 90% Nederlanders. Vooral na 1567 zijn er in de kerklijsten veel personen uit de Westhoek terug te vinden zoals de Roesbrugse predikant Pieter de Bert, die tot de ouderlingen behoorde, en niet minder dan vijfenvijftig personen uit de kasselrij — niet de stad — Ieper. Ook Antwerpse protestanten en rebellen die naar Engeland waren uitgeweken, lieten in de periode 1567 en 1577 duidelijk hun voorkeur voor Londen blijken.

In de hoofdstad was ook een Waalse gemeente met eigen predikanten opgericht. Omdat Austin Friars voor beide gemeenten te klein was gebleken kreeg zij het leegstaande Antoniushospitaal toegewezen, in Threadneedlestreet in de omgeving van Friars. Alleen de hoofdstad en Norwich hebben gedurende lange tijd zowel een Vlaamse als een Waalse gemeente binnen de muren gehad. We zullen verder zien dat in Sandwich de leden van de kleine Waalse gemeente in 1575 naar Canterbury verhuisden.

Omstreeks 1566 was het aantal vluchtelingen toegenomen tot ongeveer vierduizend. Het steeg nog, tot zesduizend in 1567 en zevenduizend in 1573. Deze ontwikkeling baarde het stadsbestuur zorgen. Iedere vreemdeling die geen lidmaat was van een kerk ontving daarom het bevel naar de provinciesteden te verhuizen. Zo zakte het aantal dat mocht blijven naar ongeveer vierduizend mensen. Omstreeks 1593 waren er opnieuw zesduizend emigranten. Uit bewaarde trouw- en doopregisters weten we met zekerheid dat van 1571 tot 1601 in de Vlaamse gemeente ongeveer duizend huwelijken zijn ingezegend en ongeveer vierduizend kinderen zijn gedoopt.

Was de Nederlandse vluchtelingenkolonie vrij groot in aantal, dan betekende dat nog niet veel voor de reuzenstad die Londen was. De Engelse hoofdstad telde in de tweede helft van de zestiende eeuw rond de honderdvijftig duizend inwoners, een aantal dat sterk aangroeide en in het begin van de zeventiende eeuw naar tweehonderdduizend was opgelopen. Het aantal vreemdelingen overtrof niet eens 5%. Naast de Nederlanders waren er ook Franse en Italiaanse en zelfs Spaanse (protestantse) emigranten in Londen gevestigd. De meeste Vlamingen en Brabanders verbleven in het oostelijke deel van de City en wel in de 'wards' Tower, Billingsgate, Aldgate en Langborn. Aanvankelijk waren ambachtslieden het talrijkst maar gaandeweg nam het

aantal kooplieden toe, voornamelijk in de eerste jaren van de zeventiende eeuw.

heel wat vijandschap opleverde. Dat is niet onbegrijpelijk. Kijken we bijvoorbeeld naar de firma's die Italiaanse zijde importeerden. In 1585 ging het om een achttal firma's. De helft hiervan waren 'Vlamingen', naast drie Italiaanse en slechts één Engelse firma. De firma van Maarten della Faille leverde trouwens de beste zijde.

In Londen vestigden zich tussen 1566 en 1569 ook niet minder dan vier- en veertig edelsmeden uit de zuidelijke Nederlandse provincies. In deze grote stad vonden zij uiteraard een voldoende koopkrachtig publiek om voor hun broodwinning te kunnen zorgen.

'Bekende Vlamingen' in de Engelse hoofdstad

Bij het grote aantal 'Bekende Vlamingen' dat in de grote stad aan de Theems onderdak vond, dient in de eerste plaats de figuur van Jan Utenhove te worden vermeld. Hij was als predikant en theoloog een van de leidende figuren van de plaatselijke — zowel de Nederduitse als de Waalse — vluchtelingengemeenschappen.

Utenhove was een edelman en calvinistisch reformator, geboren te Gent 1516 of 1520 uit een vooraanstaande familie. Hij was de zoon van Nicolaas Utenhove, die president was van de Raad van Vlaanderen. Jan studeerde theologie aan de universiteit van Leuven, schreef een 'spel van sinnen' dat werd opgevoerd op zijn landgoed maar dat als 'kettens' werd ervaren, waarna hij diende te vluchten. Hij verbleef in Straatsburg (1545-1548), in Canterbury (1548), waar hij ouderling was in de Nederlandse vluchtelingenmeenten, en in Londen (1549), waar hij een vluchtelingengemeente stichtte en er ouderling was. Hij stichtte voor wevers nog een Waalse gemeente te Glastonbury (Somerset) en had grote invloed op de oprichting van gemeenten in Sandwich, Colchester en Norwich. Het bewind van Mary Tudor deed hem naar Denemarken uitwijken, naar Emden (1553-1556) en naar Polen 1556-1559). In 1559 was Utenhove opnieuw in Londen. Hij ontmoette Calvijn in Genève. Hij was een zeer gezaghebbend predikant, die zich verdienstelijk heeft gemaakt door de eerste Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament uit het Grieks en door een psalmenvertaling die echter spoedig moest wijken voor die van Dathenus. Hij schreef een Vlaamse Catechismus (1551) en memoires die in 1560 werden gepubliceerd onder de titel *Simplex et fidelis narratio*. Hij overleed in Londen in 1565.

Ook de radicale **Petrus Dathenus** zou in Londen hebben gewerkt, maar dan in de jaren die het bewind van Mary Tudor vooraf zijn gegaan.

Een van de eerste calvinistische predikanten in Vlaanderen was Pieter Bert. Zijn geboorteplaats en -datum zijn niet bekend, mogelijk zag hij het levenslicht in Reningelst. Hij moest in 1567 om geloofsredenen Duinkerke verlaten. In 1569 zien we hem als ouderling en in 1570 als ziekentrooster bij de Londense gemeente van Austin Friars. In 1574 werd hij beroepen als predikant in IJsselmonde bij Rotterdam. Van 1575 tot 1579 was hij predikant in de Maasstad. Daarna keerde hij terug naar Duinkerke, waar hij verbleef tot de overgave van de stad aan de Spanjaarden in 1583. Na zijn terugkeer naar het noorden stichtte hij met zijn zoon Petrus een Latijnse school in Goes. Hij overleed in Heinkenszand in 1599.

Emanuel van Meteren was een Antwerps historicus. Hij bereikte Londen in 1550 en ging er in de leer bij een Hollands koopman. Zijn familie was protestants. Zijn vader, Jacob Cornelius, een drukker, maakte in 1535, het geboortjaar van zijn zoon, een Engelse vertaling van de Bijbel. In 1553 zou Emanuel consul van de Nederlandse kooplieden zijn geweest, wat gezien zijn jeugdige leeftijd echter vrij ongeloofwaardig overkomt. Toen Van Meteren in 1575 wat roekeloos Antwerpen bezocht, werd hij gearresteerd om zijn 'kettens' verleden. Na enige dagen kwam hij vrij en keerde fluks naar Londen terug, waar hij in peis zijn dagen sleet tot aan zijn overlijden in 1612. Van zijn hand zijn de 'Memorien der Belgische ofte Nederlantsche Historie en Historie der Nederlandsche ende haerder Natiën Oorlogen en Geschiedenissen', uitgegeven te Delft in 1599. Hoewel zijn werk door tijdgenoten streng werd beoordeeld heeft het waarde voor zijn eigen tijd, die hij van jaar tot jaar, tot 1612, heeft beschreven.

Lucas d'Heere was schilder, tekenaar, cartonist van wandtapijten en literator. Hij werd in 1534 geboren in Gent en vluchtte in 1567 als calvinist naar Londen, waar hij als een man van aanzien naar voren trad. Zijn schilderkunstig talent viel bij de Engelse adel al vlug in de smaak. Hij was ook actief als auteur en publiceerde een Corte beschryvinghe van Engheland, Schotland en Irland. D'Heere keerde na de Pacificatie van Gent in 1576 naar zijn vaderstad terug. Hij was er bedrijvig als kunstenaar en vertrouwensman van Oranje. Hij overleed in 1584.

Johan Radermacher (Rotarius) was koopman, geleerde en kunstminnaar. Hij werd geboren in 1538 in Aken, was van huis uit protestant en overleed in Middelburg in 1617. In 1571 trouwde hij in Londen met Maria Racket, een nicht van Gillis Hooftman, die een van de meest prominente kooplieden van de Scheldestad was. Radermacher kwam in 1555 als koopmansleerling terecht bij Gillis, die zelf atkomstig was van Eupen en dus een streekgenoot was van Johan. Na zijn leertijd vestigde hij zich in 1567 of 1568 in Londen als zelfstandig koopman, tevens factor van Hooftman. In 1568 was hij lidmaat van de Nederlandse en de Italiaanse kerk, in 1569 werd hij verkozen tot ouderling van de Dutch Church, een functie die hij tot zijn vertrek uit Londen in 1580 bleef vervullen. Radermacher was bevriend met de 'Vlaamse Londenaars' Van Meteen en Lucas d'Heere en kreeg in 1578 de opdracht materiaal te verzamelen over de vluchtelingenkerk in Engeland met het oog op een te schrijven geschiedenis der Nederlanden door Marnix. In 1576 kwam hij voor op een lijst van personen die zich verplichtten gedurende drie jaar bij te dragen aan de studiekosten van studenten van de Nederlandse gemeente. Hij keerde in 1580 naar Antwerpen terug, waar hij ouderling was hij de gereformeerde kerk en tijdelijk predikant. Zijn handtekening staat op de akte van reconciliatie die de overgave van Antwerpen in 1585 bezegelde. Hij verliet de stad en vestigde zich vervolgens in zijn geboortestad, die hij in 1589 gedwongen moest verlaten. Hij keerde er nooit terug. Hij voorzag in zijn onderhoud als wijnkoopman in Middelburg, tot enkele jaren voor zijn dood in 1617. Radermacher was een veelzijdige geest, niet alleen een koopman maar een humanist die ook belangstelling opracht voor de astronomie en de natuurkunde. Hij had contact met verschillende wetenschappers en kunstenaars. '

Een andere Brabantse Londenaar van enige literaire faam was jonker **Jan van der Noot**, de renaissancedichter die in 1567 in Londen was aangekomen. Daar gaf hij in 1568 zijn Theatre eri. Toon-neet uit, dat vertalingen uit Petrarca en du Bellay bevatte. Het werk werd vertaald in het Engels, Duits en Frans. In 1578 keerde Van der Noot

naar Antwerpen terug, waar hij een schepenambt opnam. Later werd hij katholiek.

De Antwerpse stadsspeelman **Gommaer van Oisterwyck** was door de Raad van Beroerten tot eeuwige verbanning veroordeeld en vluchtte in 1567 naar Engeland. Daar trad hij in dienst van de hertog van Northampton en bleef van 1570 tot zijn overlijden in 1592 verbonden aan de koninklijke muziekkapel.

In het milieu van de emigranten vertoefde ook de Gentse koopman Pieter Seghers. Het staat niet vast dat hij als vluchteling in Engeland vertoefde. Mogelijk kwam hij als zakenman naar Engeland met de duidelijke bedoeling naar de Nederlanden terug te keren. Toch schuwde hij blijkbaar het contact met 'kettters' niet en ontmoette hij er zijn stadsgenoot, de garentwijnder Pieter Bauters, die door de Raad van Beroerten was veroordeeld en op wiens bezittingen beslag was gelegd. '

Nog uit het koopmansmilieu kwam de Bossenaar Herman Pottey, geboren omstreeks 1543, die herhaalde malen in Londen verbleef als vertegenwoordiger van de Antwerpse koopman Jan della Faille. Uit het nagelaten egodocument van Pottey blijken zijn contacten met landgenoten in de Engelse hoofdstad. Hij had de nieuwe leer aanvaard en logeerde op de Botolphwerf en in de Linie Street. In de Franse gemeente deed hij openbare professie. Pottey was geen vluchteling, hij keerde immers herhaaldelijk naar de Nederlanden terug. Hij weigerde in Den Bosch principieel zijn vrouw Lintken de Waele 'in de papisterij' te trouwen, zodat het huwelijk werd uitgesteld om het aan te gaan in de Londense Saint Botolphkerk, in Aldersgate Street. Het jonge paar ging aan de Botolphwerf wonen, net als menig Brabander en Vlaming.

Een eersterangsfiguur was de cartograaf **Jodocus Hondius** (Joost de Hondt), geboren in Wakken in 1563 en overleden in Amsterdam in 1611 . Op jeugdige leeftijd ging zijn familie naar Gent, waar Joost een wetenschappelijke en kunstzinnige vorming kreeg. Parma nam hem als graveur in dienst in zijn kamp van Beveren. Hij was echter protestant en vertrok in 1583 of 1584 naar Londen, waar hij besloot zich verder in te laten met het maken van globes en instrumenten. Vandaar vertrok hij in 1593 naar Amsterdam, waar zijn verdere lotgevallen aan bod zullen komen.

De weduwe de Key vluchtte in 1584 met haar kroost naar Londen. Zoon Lieven was de bekende bouwmeester die het in Holland zou maken. In 1585 stond de familie De Key ingeschreven in de registers van de parochiekerk St. Masters in Londen. Kort na hun aankomst, in hetzelfde jaar, trouwde Lieven met de net als hij uit Gent afkomstige Cathelijne de Caluwe. Uit dit huwelijk kwamen in Londen drie kinderen ter wereld. In Londen zijn van Lieven geen bouwactiviteiten bekend. In 1591 ging het gezin naar Haarlem.

De Antwerpse kunstschilder **Joris Hoefnagel** verbleef in 1569 in Engeland. Rademacher redde hem in Londen uit moeilijke omstandigheden. Als dank schilderde hij het 'Vriendschapsschilderij' uit 1589, dat thans in het Museum Boymans-van Beuningen in Rotterdam hangt. Hoefnagel heeft vooral naam gemaakt in Praag, waar hij in dienst stond van, keizer Rudolf II, die zoals bekend tal van wetenschappers en kunstenaars om zich heen verzamelde.

Bij de ambachtstlui die in Londen neerstreken vermelden wij de glasblazer **Jean Carré**

van Atrecht, die al in Antwerpen had gewerkt. Hij kreeg toelating om glas in Venetiaanse stijl te produceren en had een oven in Crutched Friars bij de Tower. Zijn medewerkers waren Vlamingen en Venetianen die van Antwerpen kwamen.

Ook de belangrijke drukker **Peter Verhaghen**, die later succes kende in Dordrecht, vertoefde van 1567 tot 1576 als vluchteling in de Engelse hoofdstad. Hij leerde er zijn vrouw kennen en huwde uiteraard in de Austin Friarskerk.

Tussen 1533 en 1583 zijn eenentwintig personen uit de wereld van het boek naar Londen geëmigreerd: elf boekbinders, zes boekdrukkers, twee letterzetters en twee boekverkopers. De meesten van hen waren Antwerpenaren. De werk-omstandigheden in Londen waren weinig rooskleurig. Zij kregen met allerhande belemmeringen te maken. Geheel anders was de toestand in de Republiek, waar de velen die zich derwaarts begaven met open armen werden ontvangen. Een mooi voorbeeld is de Gentenaar Gillis Rooman, in Haarlem de bekendste Vlaamse drukker. Hij was actief van 1583 tot 1610 en belandde met zijn ouders via Londen in de Spaarnestad.

Een ander voorbeeld is dat van de Gentse drukker Gillis van den Erve, die al in 1554 Engeland voor Emden verliet.

Sandwich, een Vlaams stadje in Kent

Het kleine stadje in Kent, een van de Cinque Ports, was in de zestiende eeuw nog een bedrijvige haven aan de monding van de Stour met een relatief belangrijk aandeel in vrachtaart op de Nederlanden. De haven ondervond echter meer en meer hinder van de toenemende verzanding. In de exodus heeft Sandwich een zeer belangrijke rol gespeeld en de komst van de vluchtelingen heeft het stadje geen windeieren gelegd.

In juli 1561 streken de eerste Vlaamse vluchtelingen, de zogenaamde 'Strangers', hier neer. De meesten kwamen van Londen. Sandwich werd na de hoofdstad de oudste emigrantenkolonie. Tussen 1561 en 1565 verhuisden ten minste honderd vijftig personen van Londen naar Sandwich. De overgrote meerderheid van de vluchtelingen die hier tijdens de genoemde periode arriveerden, kwam uit het Vlaamse Westkwartier: 225 of 48% van de 470 vreemdelingen. Tekenend is dat niet minder dan 143 van hen waren veroordeeld wegens 'ketterse' activiteiten. Met zekerheid stelde Backhouse dat de grote meerderheid van de vreemdelingen die ook later naar Sandwich kwamen tussen 1561 en 1603 van het Westkwartier kwam zodat de Kerk terecht *de Vlaamse Kerk* werd genoemd.

In 1565 waren er op ongeveer 420 gezinnen 291 Engelse en 129 van Europese vluchtelingen. Sommigen waren werkloze textielarbeiders. In 1582 verbleven ongeveer vierhonderd vluchtelingen op religieuze gronden in de stad. Ze oefenden 59 verschillende beroepen uit.

Terwijl de autochtone bevolking van Sandwich tussen 1560 en 1580 niet noemenswaardig aangroeide, nam de Vlaamse gemeenschap snel in omvang toe, een gevolg van de toegenomen repressie in de Nederlanden. In 1561 bedroeg het aantal vluchtelingen volgens Jacob de Buyzere, 'minister of the Flemish community', 406 zielen. Hiervan waren er 180 gehuwden, 3 weduwaars, 6 weduwen, 22 vrijgezellen tussen 18 en 30 jaar, 17 meiden en knechten, 178 jongens en meisjes tussen 1 week en 18 jaar. In 1571 was dit aantal opgelopen tot 1868, in 1574 werd met 2304 een piek bereikt. In 1585 was het gedaald naar 510 vreemdelingen.

M. Backhouse merkt op dat de overgrote meerderheid van de Nederlandstalige

vluchtelingen afkomstig was uit het Vlaamse Westkwartier. Daar was in de eerste helft van de eeuw de zogenaamde nieuwe en lichte draperie tot stand gekomen, die werd gekenmerkt door eigen technieken en die zich ontwikkeld had tot een bloeiende, prekapitalistische en exportgerichte industrie. Het economische verval dat zich daar, met uitzondering van Hondschote en zijn eveneens landelijke omgeving, kort voor 1550 voltrok, effende ongetwijfeld het pad voor een succesvolle hervorming. De geproletariseerde werkers verwachtten van het calvinisme verbetering van hun lot en neer sociale rechtvaardigheid.

De aankomst van de religieuze vluchtelingen viel samen met de Engelse politiek om op het eiland nog niet beoefende technieken en beroepen te propageren. Velen bouwden er huizen in hun stijl. The Dutch House in King Street is hiervan een goed voorbeeld. In het stadje bevindt zich nog steeds een huis dat *Sandwich Weavers* heet, eens een home voor vluchtelingen. In 1563 en 1564 werd de stad getroffen door een pestepidemie, die ook slachtoffers maakte bij de vreemdelingen. De vluchtelingen maakten zich van hun kant ook verdienstelijk door alle slachtoffers hulp te bieden. De herinnering aan de zogenaamde Strangers van Sandwich leeft voort in lokale plaatsnamen zoals The Poulders, en is zichtbaar gebleven in de Vlaamse bakstenen en dakpannen, die nog steeds het stedelijke landschap kleur geven. In Woodnesborough (Kent), even buiten Sandwich, staat de parochiekerk van Saint Mary, die bekroond is door een koepel, een kenmerk dat zelden voorkomt in Engeland en mogelijk toe te schrijven is aan de Nederlandse invloed.

Wie een plaatselijk telefoonboek raadpleegt, zal er trouwens nog heel wat Vlaamse, evenwel verengelste familienamen terugvinden.

Een grote Vlaamse en een kleine Waalse vluchtelingengemeente

Predikant Jacob de Buyzere, die al in 1561 in Sandwich had gewerkt, was in 1566 naar de Westhoek teruggekeerd. Na de nederlaag van Oosterweel vluchtte hij echter naar Amsterdam. Vervolgens keerde hij naar Sandwich terug, waar hij tot zijn dood in 1572 zou voorgaan in het bestuur van de vluchtelingengemeente. Die groeide in de jaren 1560-1570 uit tot de derde grootste in Engeland, na Londen en Norwich, maar, en dit is wel merkwaardig, tot de enige die de autochtone bevolking in aantal heeft overtroffen, wat tot wrijvingen heeft geleid. Hierdoor en na 1580 ook door de economische malaise in het koninkrijk liep het aantal allochtonen in Sandwich terug. Het succes van de Opstand in Holland en Zeeland begunstigde ook hier een vertrek naar de zeeprovincies.

In Sandwich had zich ook een **Waalse** gemeenschap gevestigd. In de vroege jaren zestig van de zestiende eeuw verbleven er al enige Walen, maar zij waren te gering om een eigen gemeenschap tot stand te brengen. In 1569 was het zover en hadden zij een eigen predikant en een eigen consistorie, naar het voorbeeld van de Vlaamse gemeenschap. De meeste leden waren afkomstig van Artesië, Henegouwen, Waals-Vlaanderen en het land van het Vrijleen. Over deze kleine gemeenschap, die een snelle groei kende, is verder weinig bekend. Om de druk op de autochtone bevolking te verlichten week een deel in 1575 uit naar Canterbury. Het volgende jaar nodigde zij haar leden die nog in Sandwich woonden en de diensten in de Vlaamse kerk niet verstonden, uit om om de veertien dagen haar diensten in Canterbury te komen bijwonen. De Vlaamse kerk in Sandwich had daartegen geen bezwaar.

Toenemend autochtoon verzet

Het percentage Vlamingen op de totale populatie bedroeg van 1565 tot 1585 nooit minder dan één vierde van de totale bevolking. Sandwich is een van de weinige vluchtelingensteden geweest waar de allochtonen de autochtonen in aantal zelfs hebben overtroffen. In 1571 en 1573 was 54% Vlaams, in 1574 zelfs 60%. Dat kon uiteraard nooit goed gaan. De oorspronkelijke bevolking vond zichzelf geminoriseerd en voelde zich daar onbehaaglijk bij. De meerderheid van de autochtonen was trouwens anglicaans en stond dus nog dicht bij het traditionele katholicisme. Ze waren in elk geval verder verwijderd van het calvinisme van de nieuwkomers.

Een steen des aanstoets was zeker de uitoefening van activiteiten door de vluchtelingen die vaak in tegenspraak waren met de plaatselijke ambachtelijk privileges van bakkers, metselaars en kleermakers. De Vlamingen bakten and, brood, maakten kleren van een andere snit en spraken bovendien een andere taal. In de jaren 1580 en 1590 voerden de Strangers de moestuinbouw in, samen met hun textiel. Dat sommigen koeien hielden zoals ze in hun dorp van herkomst hadden gedaan, was ook al een bron van toenemende ergernis

De welstand van menig vluchteling was een doorn in het oog van de van minder welvarende autochtoon. Het is bekend dat de Vlaming Franchois Bolle, een welgestelde wever, in 1561 op de vlucht toch achthonderd gulden op zak had; in die tijd een hoop geld. Het jaarloon van een geschoold arbeider bedroeg destijds niet eens honderd gulden. Naast kapitaal voerden de meesten huisraad en werktuigen, zoals weefgetouwen, mee, sommigen zelfs wapens. Voeg daarbij hun ervaring met ter plaatse onbekende productiemethodes. Dergelijke nieuwe methodes ondervonden weinig hinder van de plaatselijke beperkende ambachtsreglementen. Zo konden landelijke nijverheden in een klein stedelijk laat-middeleeuws milieu worden binnen gebracht. Onnodig te zeggen dat de conflictstof zo klaar lag.

Het vakmanschap van de Vlaamse wevers in Engeland werd luidkeels geprezen, ook in Sandwich. Vlaamse en Waalse immigranten leverden een belangrijke bijdrage tot de heropleving van de kwijnende plaatselijke economie, die voor een deel was veroorzaakt door de verzanding van de haven en de rivier Stour.

Al in 1561 hadden de Strangers er hun weeftechnieken ingevoerd en hun eerste werk vervaardigd, een geschenk van de burgemeester en schepenen van Sandwich aan Lord Burghley. Zij vormden groepen van baai- en saaiwerkers onder leiding van meesters, waarbij zij de organisatie van de textielindustrie van hun land van herkomst, het Westkwartier, meer bepaald in Hondschote, trouw volgden. Draad, garen en wol kochten zij zelfs in het oude vaderland. De stedelijke overheid stelde dit op prijs en voerde verder een opportunistische vreemdelingenpolitiek die de autochtoon meermaals zuur opbrak.

De gemeenteraad wees plaatsen aan waar de Vlamingen hun producten konden verkopen. Zij mochten, met andere woorden winkel houden.

Bovendien werd hun een vergunning verleend om tot een ambachtsgilde toe te treden, een niet te veronachtzamen voordeel in deze tijd van streng corporatisme.

Wat hield dat corporatisme in? Om een beroep uit te oefenen was het lidmaatschap van een ambachtsgilde noodzakelijk, een vereniging die mensen groepeerde die hetzelfde beroep uitoefenden. Zij had hiervoor een privilege van de stedelijke overheid kunnen in de wacht slepen, een privilege dat ze het monopolie verleende tot uitoefening van dit beroep binnen de muren van de stad. Of het nu in Engeland was of op het continent, de ambachtsgilden verdedigden hun privileges en monopolies met hand en tand. Hun bestaan en dat van hun gezin waren er immers van afhankelijk. Tegenstanders van de ambachten waren de kooplieden en ondernemers, voorstanders

van een vrije markt, die het mogelijk zou maken zonder beperkingen mensen aan te werven en te ontslaan en naar eigen keuze wat dan ook te produceren. We zullen, verder zien hoe de tegenstelling tussen enerzijds het ambachtswezen (corporatisme) en anderzijds de vrije markt ook in Duitsland en in de Republiek tot scherpe explicaties heeft geleid, waar de migranten bij betrokken waren.

Om naar Engeland terug te keren, Sandwich ontpopte zich zelfs als een fiscaal paradijs door vrijstelling van belastingen voor te staan. Onnodig te zeggen dat deze maatregelen om mensen aan te trekken zeer succesvol zijn geweest.

De economische recessie van het einde van de zestiende eeuw trof ook de samenleving van Sandwich. Meteen lagen de talrijke allochtonen onder vuur. In zulke omstandigheden was een zondebok vlug gevonden. De knuffelpolitiek van de gemeenteraad werd omgebogen en de vreemdelingen moesten rekening houden met extra belastingen, aan te wenden voor het onderhoud van stad en haven. Velen keken dan ook uit naar betere oorden en vonden die ook in de jaren tachtig van de zestiende eeuw niet in hun stamland, waar stad na stad in handen viel van de Spanjaarden, maar in de vrijgevochten Nederlandse zeeprovincies.

Bevolkingcijfers van Sandwich:

1560-69 ca. 1500- 1600

1570-79 ca. 1700-1800

1580-89 ca. 1800-1900

1590-99 ca. 1600-1700

1622 ca. 500

Norwich (East Anglia)

De stad Norwich was in Vlaanderen vanouds bekend. Al in de tijd van Jacob van Artevelde, in de veertiende eeuw, waren er Vlaamse wevers gevestigd. Deze stad was in elk geval veel belangrijker dan Sandwich. In de zestiende eeuw was Norwich de tweede grootste Engelse stad: in 1525 telde ze ongeveer 8500 inwoners, een aantal dat aan het eind van de jaren zeventig door de immigratie was opgelopen tot vijftienduizend. Daarvan werd één derde gevormd door vluchtelingen van het continent. Na Londen was Norwich inderdaad de stad die in de zestiende eeuw het grootste aantal vreemde vluchtelingen binnen haar muren ontving. Norwich was immers in 1565 door koningin Elisabeth I speciaal opengesteld om een dertigtal vluchtelingen uit de Nederlanden toe te laten. Voorwaarde was dat zij bedreven dienden te zijn in de nieuwe textieltechnieken. Zo trad de Virgin Queen in de voetsporen van haar voorganger Edward III, die in 1336 Vlaamse wevers naar Norfolk lokte. Het ging in 1565 om vierentwintig Vlaamse en zes Waalse gezinshoofden, omschreven als 'therty Douchemen of the Lowe Countys of Flaunders alyens born & benig alle householders of master workemen'. Hun namen zijn bekend gebleven. De meesten van hen woonden al enige tijd in Engeland en wel in Londen of Sandwich. Van beroep waren het inderdaad wevers en wolkammers, al waren er ook enige kooplieden bij. Dit kleine groepje was in 1567 al tot meer dan elfhonderd vreemdelingen aangegroeid. Velen daarvan kwamen uit het overbevolkte Sandwich. Ook hier kwamen wevers uit de Westhoek blijkbaar aan hun trekken. Sommigen hadden zelfs hun weefgetouwen meegenomen en konden dan ook meteen aan de slag. In 1568 waren er 1132 Vlamingen en 339 Walen in Norwich ingeschreven. De inwijking nam zulke allures aan dat in [572 op een bevolking van 15.000 inwoners er één derde inwijkelingen van het continent was. Volgens een getuigenis van de stadsmagistraat van 1575 droegen de Strangers in aanzienlijke mate bij tot de

heropleving van de textielindustrie. De aangroei van de bevolking werd in de jaren tachtig van de zestiende eeuw enigszins afgeremd door de pest: er vielen in 1579-1580 4193 doden, onder wie meer dan tweeduizend vreemdelingen. Toch waren er in 1582 nog 4678 'strangen within the gates', nog steeds één derde van het inwonertal.

Naar het einde van de eeuw toe kende de textielindustrie een sterke ruggang. Hierdoor dienden heel wat migranten met werkloosheid rekening houden. Ze waren aangewezen op de diaconie of de armenzorg van de vluchtelingengemeente. Die kon deze situatie financieel niet dragen, ook al omdat het aantal nieuwe migranten sterk was teruggelopen, waardoor ook het aantal lidmaten was afgenomen. Bovendien konden vreemdelingen in 1598 het burgerschap verwerven onder dezelfde voorwaarden als de Engelsen. Vele engageerden zich niet langer in de eigen kerkgemeente, maar zochten hun heil bij een Engelse gemeente zodat hun bijdrage voor de migranten wegviel. Hierdoor was men in 1597 gedwongen bij de Londense zustergemeente een collecte te houden.

In de jaren 1630 verminderde de religieuze tolerantie door het strengere optreden van de anglicaanse kerk. In de vroegere periode was de verhouding nochtans vrij goed geweest.

De grote Nederlandse protestantse gemeenschap van Norwich was in twee kerkgemeenten opgedeeld, een kleine Waalse en een numeriek sterke Vlaamse. Zoals in Londen kregen zij eigen gebouwen voor de eredienst: voor de Vlamingen was dat de New Hall of Black Friars Preacher-kerk, gewijd aan Johannes de Doper, een gewezen dominicaner kerk. De Walen (Wallownes), die minder talrijk waren — zij kwamen vooral uit Frans-Vlaanderen (Rijsel) en Artesië, en minder uit het huidige Wallonië — mochten van de bisschoppelijke kapel gebruik maken.

In beide vluchtelingengemeenten werkten de traditionele kerkelijke ambtsdragers: predikanten, ouderlingen en diakenen. Er was nog een hoogst merkwaardig college aan toegevoegd dat de benaming 'Politijcke Mannen' kreeg, dat door de burgemeester was ingesteld en twaalf leden telde, acht Vlamingen en vier Walen. Zij waren gekozen uit de 'goeverneurs der draperye', die de 'ghemeyne zaecken der Duytscher Kercke' regelden ten aanzien van de Engelse overheid en dienden om de burgerlijke en politieke zaken van de vreemdelingen te behartigen. Gewoonlijk werd de Nederlandse benaming gebruikt, maar in Engelse teksten is 'the eight and four' gebruikelijk. Van 1569 tot 1631 zetelden 179 personen in dit college. Hun taak was er in hoofdzaak op gericht verzoenend op te treden bij geschillen en op die manier een soort van stootkussen te vormen tussen autochtonen en vreemdelingen. Zo hadden de twaalf een politionele taak en konden zij optreden tegen onruststokers, dronkaards, nachtbrakers en vechtersbazen uit de eigen gemeenschap. Zij verhinderden kansspelen en traden op tegen lidmaten die tijdens kerkdiensten liever een herberg hadden opgezocht. De 'Politijcke Mannen' oefenden controle uit op nieuwkomers en hadden ook een dienstverlenende opdracht. Zo traden zij op als getuigen bij testamenten en maakten ze vertalingen uit het Nederland of het Frans in het Engels. Zij waren een soort van goedemannen die geschillen regelden die waren gerezen tussen gildemeesters en gezellen en droegen ook zorg voor wezen. Slechts wanneer de *Politijcke Mannen* zelf geen consensus konden bereiken, werd een beroep gedaan op de Engelse overheid. Het college werd grondig bestudeerd door de Duitse historica dr. Raingard Esser, die van deze instelling ook sporen heeft aangetroffen in Londen, met eveneens acht Vlamingen en vier Walen, en verder ook in Thetford (Norfolk).

Het was voor een vreemdeling van bijzonder groot belang dat hij zich als lid

van de kolonie liet registreren. Wie dat niet deed, kon uit de stad worden verwijderd. Hierdoor konden vreemdelingen door vreemdelingen gecontroleerd worden en was ook een optreden mogelijk tegen zogenaamde ongere elementen — 'evil disposed people' — maar ook tegen landgenoten met een andere religieuze overtuiging.

'Bekende Vlamingen' in Norwich

In Norwich verbleef onder meer de chirurgijn Mathias de Rycke, die Sanderus' in zijn bekende *Flandria Illustrata of Verheerlykt Vlaandre'* vermeldt bij de beroemdheden van het Vlaamse jaarmarktstadje Mesen. Hij was in 1567 Notoirelyck voor heretique ghehouden... ghevlucht naer de "stede van Nortijts in Inghelande".

Er werden in 1568 ook drie Nederlandse schoolmeesters opgemerkt. In 1577 verbleef in Norwich Jan Ruytinck, blijkbaar een onderwijzer met faam want hij kreeg zelfs leerlingen uit de Nederlanden toevertrouwd. De Vlaamse drukker Albert Christiaensz streek er neer in 1567. Hij werd later opgevolgd door zijn landgenoot Anthoni van Solenme.

Uit West-Vlaanderen kwam in 1567 ook de Ieperse predikant Karel Ryckewaert, die de herder werd van de Vlaamse protestantse gemeente in Norwich. Hij werd weldra geassisteerd door Antoon Algoet (De Zwarte) en Pieter Hazaert. Die laatste stond bekend als een lastig heerschap en na een fikse rel in de gemeente hield hij het voor bekeken en keerde naar Ieper terug.

Het aartsbisschoppelijke Canterbury (Kent)

In het vermaarde pelgrimsoord Canterbury, dat door Chaucer' werd bezongen, brachten de emigranten een bloeiende zijde-industrie tot stand. Een van hen was de Gentse calvinist Jan Utenhove, die in 1544 via Duitsland en na enig omzwerven in 1547 in Canterbury was aanbeland.

In 1548 had de stad ook al Walen opgenomen. In 1561 kwamen ongeveer 460 Walen van het overbelaste Sandwich naar Canterbury. In Canterbury zou een college hebben gewerkt zoals dat van de *Politijcke Mannen* van Norwich, maar dan met beperktere bevoegdheden. Het droeg de naam Arbitrators.

Ook in deze stad waren tal van schoolmeesters onder de vluchtelingen werkzaam. Zij brachten een eigen school mee, waarvoor ze omstreeks 1567 verzoekschrift bezorgden aan de magistraat om Franse les te mogen

Colchester (Essex)

Deze stad telde in 1571 38 huishoudens van vreemdelingen en in 1586 1297 vreemdelingen. Opvallend was het endogame karakter van de vluchtelingen-gemeenschappen. Integratie was hier blijkbaar niet aan de orde.

Dover (Kent)

Volgens een lijst uit 1571 van 'Fleminges of the Lawe Countrye of Flanders dwellinge her in Dover' verbleven in deze haven van de Cinque Ports 277 Vlamingen: 88 gezinnen (140 volwassenen en 137 kinderen), mannen, vrouwen, kinderen en dienstboden. De meesten van hen waren afkomstig van het ambacht Belle en het Liegegebied. In de gemeenten waren diensten in het Nederlands en het Frans. Predikant was er Gillis Hoevenaghel, een brouwer uit Nieuwkerke bij Belle, blijkbaar een van de theologisch niet-geschoolde dominees. De kerk bleef wel in de schaduw van de

grotere zustergemeenten van Sandwich, Norwich en Colchester. Op de bijeenkomsten van de Nederlandse vluchtelingenkerken in Engeland, die vanaf 1575 werden georganiseerd, verschenen de afgevaardigden van Dover zeer onregelmatig. En wanneer ze toch kwamen, was het om zich te beklagen over hun armoede.

Deze haven van de Cinque Ports verschafte de geuzenvloot overigens een tijdelijke ligplaats. Van hier uit werd de raid op Den Briel voorbereid die Alva op 1 april 1572 zijn sindsdien fel besproken bril heeft gekost.

Charles Vasquez, een edelman van Portugese afkomst, heer van Bellequisit bij Belle en schepen van Sint-Winnoksbergem trad in T 568 toe tot het Eedverbond. Vanuit Antwerpen vluchtte hij naar Engeland. Vasquez was veroordeeld door de Raad van Beroerten en zijn goederen waren geconfisqueerd. Na een kort verblijf in Londen vestigde hij zich in Dover, waar medewerkers van Oranje — zoals Jacques Taffin en Jeronimus Tseraerts — hem opzochten. Nadat Sint-Winnoksbergen de zijde van de Opstand had gekozen, keerde hij er in 1578 terug en werd er het volgende jaar burgemeester. Hij overleed kort daarna.

Samenvatting

De overgrote meerderheid van de Nederlandse vluchtelingen was dus afkomstig uit het Vlaamse Westkwartier. Een minderheid van Walen was Frans- Vlaanderen, Henegouwen en het Doornikse ontvlucht.

De 'refugess' vestigden zich hoofdzakelijk in het zuidoosten van Engeland, met sterke concentraties in Londen, Norwich en Sandwich.

De meesten van hen waren textielwerkers die om religieuze redenen maar ook vanwege de crisis in hun vakgebied hun geboortegrond hadden verlaten. De Vlaams-Brabantse intelligentsia opteerde eveneens voor Engeland. Zij verkoos het culturele klimaat van de hoofdstad.

Her succes van de Opstand in Holland en Zeeland, de economische recessie in Engeland en een toenemende xenofobie spoorden er in 1572 en volgende jaren toe aan naar de 'bevrijde' zeeprovincies te vertrekken.

Over het algemeen hebben de vluchtelingen de bedoeling van de Engelse overheid waargemaakt: de kwijnende plaatselijke economie nieuw bloed toe te dienen.

Door de insulaire mentaliteit van de Engelsen sloeg het eerdere gastvrije onthaal na 1567, toen de vluchtelingentoevloed buitensporige proporties aannam, om in een klimaat van verdachtmaking en afgunst, dat later ontaardde in een ware xenofobie. Er werd gewelddadig opgetreden tegen de vreemdelingen, waardoor de druk op de plaatselijke autoriteiten zo toenam dat zij allerhande beperkende maatregelen uitvaardigden om het professionele en commerciële initiatief van de Strangers te kortwieken.

Dat ze in een anglicaans land leefden, plaatste de vluchtelingen op religieus gebied niet voor onoplosbare problemen. Zij mochten zich verenigen in eigen kerkgemeenten die werden geleid door eigen geschoolde predikanten. De Nederduitse kerk van Londen, *de prima inter pares*, gaf als raadgeefster de toon aan bij de plaatselijke kerkgemeenten, die meestal de beslissingen van de nationale synoden van de calvinistische kerken op het continent geredelijk aanvaardden. De Nederlandse calvinistische gemeenschappen voelden zich bij de Opstand betrokken en hebben deze daadwerkelijk gesteund, zowel door gebeds- en vastenacties als door geldinzamelingen en het zenden van manschappen.

Het is gebleken dat een groot aantal vluchtelingen niet tot enig kerkgenootschap behoorde, niet in de Nederlanden werd vervolgd en blijkbaar om louter

economische redenen was geëmigreerd. Het is verder bekend dat de Watergeuzen met succes Engelse havens als uitvalsbasis konden gebruiken.

De migranten die in Engeland leefden, zijn in de loop van de zeventiende eeuw in de Engelse gemeenschap opgegaan.

X. Naar Duitse landen

Meer dan een eeuw emigratie

Tijdens het *ancien regime* was Duitsland een lappendeken van allerhande vorstendommen en ministaatjes zonder duidelijk afgebakende of stabiele grenzen

De grote emigratiegolven, behalve de vierde en laatste, hebben deze gebieden overspoeld. Wij stelden al vast dat na het eerste optreden van Luther kleine groepjes vluchtelingen zich op weg begaven. Hun voorkeur ging begrijpelijkerwijze uit naar de Lutherstad Wittenberg. Ze trokken eveneens naar de enkele Duitse vorstendommen en steden waar omstreeks 1525 de Lutherse leer was aanvaard en waar zij op bescherming konden rekenen.

De eerste grote emigratiegolf bracht in de jaren veertig van de zestiende eeuw velen naar de randgebieden van de Nederlanden. Vooral het gebied van de Neder-Rijn was een toevluchtsoord voor Vlaamse, Brabantse en Waalse Nederlanders, meer bepaald het land van Kleef, met steden zoals Xanten, Emmerik en vooral Wezel, die gemakkelijk bereikbaar waren.

Even over de Nederlandse grens, aan de Eems, lag de Oost-Friese havenstad Emden. Zij heeft in de exodus een interessante rol gespeeld. Ze had een grote aantrekkingskracht op de vluchtelingen en oefende van haar kant invloed uit op de diaspora. Dat hier al heel vlug een calvinistisch bestuur wei ingesteld, heeft de verlokking ongetwijfeld verhoogd.

Het omgekeerde deed zich voor in het lutherse Frankfurt. Die grote Messestad van Hessen was een commercieel centrum van eerste rang dat al vele jaren nauwe contacten onderhield met Zuid-Nederlandse steden, en dar vooral Antwerpen. Calvinistische vluchtelingen die de stad aan de Main bereikten, moesten afrekenen met de lutherse bewindvoerders. Dat leidde in 1562 tot een nieuwe uitdrijving, nu naar het gebied van de calvinistische keurvorst van de Palts. Daar kregen de vluchtelingen een tweede kans in het nieuwe toevluchtsoord Frankenthal.

Na de Beeldenstorm van 1566 verlieten velen de Duitse steden. Ze keerden voor korte tijd naar het vaderland terug. Door hun gedrevenheid kreeg het om zich heen grijpende verzet nieuwe zuurstof.

De tweede grote emigratiegolf was in feite een massale vlucht, veroorzaakt door de komst van Alva in 1567 en de door hem gevoerde repressie. De vroegere vluchtelingensteden kwamen opnieuw in het vizier. Daarbij kwam nu ook Keulen.

Opmerkelijk was de gestage aankomst na 1568 van vooral Antwerpse kooplieden, tot frustratie van de thuisblijvers, die zich in december 157 beklaagden bij stadsgouverneur Champagny. Zij plakten een manifest aan zijn huispoort waarin zij hun ongenoegen uitspraken over de trieste toestand van het Antwerpse zakenleven. Zij wezen erop hoe de vreemdelingen de stad hadden verlaten en 'hebben comoditeyt gevonden van keur elders buyten onse landen te stofferen van alle de hantwerken als tot Coelen, Emden, Weselt... '. Het zorgde voor naijver dat deze drie Duitse steden wel floreerden. De Pacificatie van Gent in 1576 bracht nieuwe hoop en luidde een nieuwe, tijdelijke, terugkeer in.

De derde grote emigratiegolf, een gevolg van de veroveringen in de Zuidelijke

Nederlanden door de hertog van Parma, was een massale uittocht. Velen gingen in ballingschap, vooral naar Keulen, Frankfurt en Hamburg.

Het is opmerkelijk dat die duizenden emigranten de Duitse landen verkozen boven de Republiek. Velen vermoedden waarschijnlijk dat de Opstand een verloren zaak was en dat Parma het niet bij de verovering van Antwerpen in augustus 1585 zou houden. Ze vreesden blijkbaar dat hij zou doorstoten naar het noorden, ook over de grote rivieren. Een vlucht naar Duitsland bood dan ongetwijfeld op langere termijn meer veiligheid.

Eveneens moeten we onderstrepen dat twee Duitse steden een belangrijke rol hebben gespeeld als vergaderplaats voor de opbouw van een gereformeerd leven, zowel in de ondergrondse kruiskerken als in de vluchtelingencentra. Kerkelijke vergaderingen kwamen met dit doel tot leven. *Verder zal dan ook de aandacht uitgaan naar het convent van Wezel (1568) en de generale synode van Emden (1571).*

Belangrijke emigratiesteden

Gedurende al die jaren streken Nederlandse vluchtelingen neer in een uitgestrekt gebied. De rooms-katholiek gebleven steden en landstreken zoals Lübeck en Beieren kwamen daarbij uiteraard niet in aanmerking.

De vluchtelingesteden die hierna aan bod komen, lagen in een gebied dat zich grosso modo uitstreckte van Hamburg in het noorden, over **Stade en Bremen langs de Oost-Friese kust, tot Emden.**

Ze lagen ook verder naar het zuiden van het **Land van Kleef langs de Rijn over Wezel, Duisburg tot Keulen met Aken en Nassau.**

Vervolgens waren er **Frankfurt en Heidelberg** met nieuwe vestigingen in **Frankenthal** en Hanau.

Uitschieters waren **Straatsburg** in het zuiden en **Neurenberg** in het oosten. Ook het **Oost-Pruisische Danzig** mag niet onvermeld blijven.

De hanzestad Hamburg

Hamburg was na 1585 de belangrijkste stad van het hanzegebied geworden. Daarmee stak ze de traditionele hoofstad Lübeck voorbij. Een goede zaak voor de Elbehaven was de vestiging van de Merchant Adventurers in 1567. Nadat ze vele jaren in Antwerpen hadden verbleven, zagen de Engelse lakenkooplieden zich, door de precaire toestanden aan de Schelde, genoodzaakt een nieuwe zetel te kiezen. Het contract van de Engelsen met Hamburg liep af in 1577. Het werd niet verlengd wegens verzet van de hanzesteden. De Merchant Adventurers trokken naar Eindhoven en in 1587 naar het naburige Stade.

In het spoor van de Merchant Adventurers kwamen Nederlandse lakenhandelaars, lakenbereiders en lakenververs naar Hamburg. Het waren calvinisten, maar ook lutheranen zoals de Antwerpse banneling Gillis de Greve, die in 1566 uit de stad verdreven was, waar zijn vader bekendstond als vooraanstaand handelaar op Engeland en Italië. De zoon zette deze bedrijvigheid in Hamburg verder. Hij betrok zuidvruchten, specerijen, edelstenen en zout uit Portugal en Spanje. Naar het Iberisch schiereiland zond hij hout uit Scandinavië en graan uit de Baltische staten, naar Engeland exporteerde hij Duitse producten.

In de zeer lutherse Elbestad stelde de geestelijkheid zich aanvankelijk zeer afwijzend op tegenover calvinistische vluchtelingen. De magistraat versoepelde echter gaandeweg zijn houding. Daarin speelde eens te meer het economisch opportunisme. Dat leidde tot spanningen met de lutherse kerkleiders, die in de stad een zeer sterke

positie hadden ingenomen waartegen de calvinisten vruchteloos moesten optornen. Die beperkten zich daarom tot de verwerving van een minimale godsdienstvrijheid. Sommige calvinisten trokken naar Stade, een voorhaven van Hamburg, om er kerkdiensten bij te wonen en lieten hun kinderen in Bremen dopen. Nadat grote delen van Holland en Zeeland in 1572 voor de Opstand hadden gekozen, keerde een aantal vreemdelingen naar het vaderland terug.
(...)

Altona bij Hamburg

Altona, een plaatsje aan de Elbe, is thans een stadsdeel van Hamburg waar zich het beruchte Reeperbaankwartier bevindt. Het oord viel destijds buiten de jurisdictie van de Rijksstad.

Al in de periode 1570-1600 vestigden er zich vijftig gezinshoofden en alleenstaanden, voornamelijk doopsgezinde ambachtslui. De migranten deden de wijk Nieuw-Altona ontstaan, later breidden zij de plaats nog uit naar het nabijgelegen Ottensen. (...)

De hanzestad Stade

Stade was de voorhaven van Hamburg, de belangrijkste handelsstad in het lutherse bisdom Bremen. De overheid was er om economische redenen vrij tolerant tegenover de calvinisten.

Walen, vermoedelijk door de pest uit Emden verjaagd, waren hier al voor 1585 aangekomen en richtten er een *Eglise Wallonne de Stade* op.

De doctor in de theologie Johannes Bollius werd geboren in Nieuwerkerke bij Gent. In 1577 werd hij theologiedocent in Leiden en in 1588 predikant van de Vlaamse kerk in Frankenthal. Tot aan zijn dood in 1621 was hij predikant van de Nederlandse kerk in Stade.

De Antwerpenaar Peter Carpentier, niet bepaald de eerste de beste, opende er een Waalse school. Hij had in Genève, Heidelberg en Leiden gestudeerd en was belast met het rectoraat van het Collegium in Norwich.

Zijn beter bekende stadsgenoot, Peter Heyns, die verbleef in Hamburg en ook literair bedrijvig was, kwam er de catechismus onderrichten. De school had een goede naam en rijke vluchtelingen uit Bremen vonden hier onderwijs voor hun kinderen.

De hanzestad Bremen

De Weserstad Bremen had eerder beperkte mogelijkheden voor de handel en was dan ook minder geschikt voor uitgeweken kooplieden, die daarom de voorkeur gaven aan Aken, Keulen, Frankfurt, Eindhoven of Hamburg. Getuigenissen van Jacques en Marten della Paille wijzen in die richting. '

De Nederlanders konden zich bij de Stadskerk aansluiten, die meer en meer naar het calvinisme evolueerde zodat de oprichting van een Nederlandstalige vluchtelingenkerk niet nodig bleek. Het Bremer Neder-Duits was blijkbaar geen hinder voor de woorddienst.

Na het martelaarschap van de Antwerpse augustijnen was Jacob Proost in 1523 beroepen als predikant aan de Domkirche. Hij overleed hier in 1562.

Ook zijn prior Hendrik van Zutphen was in 1523 in Bremen aan de Liebfrauenkirche verbonden. Hij predikte in het Ditmarse land, waar hij later werd vermoord.

Hoewel de stad Luteraans was, konden de vluchtelingen hier ongehinderd leven. Wel moesten ze als groep van ieder voorrecht afzien.

Na 1562 neigde de plaatselijke kerk naar het calvinisme en rond 1582 werd ze zuiver calvinistisch. Enige jaren later, rond 1590, kreeg Bremen zelfs de naam eeu

calvinistische stad te zijn. Voor kerkelijke zaken was de Wezerstad voortaan op de Nederlandse kerk afgestemd. Ze was ook vertegenwoordigd op de synode van Dordrecht van 1618. Rond deze tijd kwamen ook relaties tot stand met de Leidse universiteit en trokken studenten uit het Nederlandse vluchtelingenmilieu naar de sleutelstad. Zij waren prima voorbereid in de befaamde Latijnse school van Bremen, waar de Frans-Vlaming en schoonzoon van Mercator Johannes Molanus (Van der Meulen), geboren in Nieuwkerke bij Belle, rector was. (...)

EMDEN, 'herberg' van de vluchtelingen

De Oost-Friese havenstad Emden, slechts door Eems en Dollard van de Nederlanden gescheiden, was door haar ligging een van de eerste plaatsen die voor emigratie in aanmerking waren gekomen. Zij was zowel per schip als over land vlot bereikbaar en zowel Nederlanders als Engelsen vonden er een toevlucht. Emden behoorde met Wezel en Aken tot die steden waar vluchtelingen zonder problemen op zijn gegaan in het sociaal-economisch bestek.

De instroom van vooral behoeftige migranten was in Emden zeer groot. Nadat reeds enige vluchtelingen de stad in de jaren veertig hadden bereikt, kwam een eerste golf immigranten in Emden aan in de jaren 1554-1557. Zij waren verdreven uit de Lage Landen en Engeland. Tot het midden van de jaren zestig is hun aantal geschat op twee- à drieduizend zielen, wat zeer veel was voor een provinciestedje dat in de eerste helft van de zestiende eeuw slechts vijfduizend inwoners telde. Vooral na de Beeldenstorm van 1566 ging dit aantal met sprongen omhoog. In de jaren 1569-1573 telde het stadje ruim vijfduizend immigranten waardoor de Nederlanders zowat de helft van de bevolking uitmaakten. De andere helft bestond uit 30% Oost-Friezen en 20% Westfalen. Uiteraard veroorzaakte een dergelijke druk een grote woningnood. De migranten kwamen uit Brabant, Holland, Friesland en het naburige Groningerland. (...)

De stad was als intellectueel centrum geschikt als vestigingsplaats voor boekdrukkers, boekbinders en uitgevers. Menig gecontesteerd werk kwam hier tot stand, waarna het verder verspreid werd. Opmerkelijk is dat hier in 1560 de Nederlandse vertaling van de *Institutiën* van Calvijn verscheen.

Talrijk waren de Zuid-Nederlandse boekdrukkers die Emden als toevluchtsoord kozen. Vanaf 1554 waren er in Emden al twee gereformeerde drukkerijen.

De leden van de gemeente waren in 'natiën' opgedeeld: de natie van de Vlamingen, die van Brabanders en Zeeuwen, de Hollanders, de sterkste natiegroep, en ten slotte de West-Friezen. Die structuur maakte de sociale controle overzichtelijker.

Er was een dienst van de diakenen, mensen die verantwoordelijk waren voor de armenzorg. Het was zelfs mogelijk vrouwelijke diakenen in te schakelen voor het bezoek aan zieke vrouwen, een gebruik dat weldra ook in Bremen navolging kende. Veel Hollanders en Zeeuwen, geschat op 3300 personen, keerden op bevel van Oranje in 1574 naar hun gewesten terug.

Al in 1554 vestigde Jan Utenhove zich in Emden, de Gentenaar, die al een bewogen predikantenleven had geleid.

Unico Manninga, de drost van Emden, een vriend van geuzen en emigranten, verleende gastvrijheid aan Marnix, die er zijn befaamde Bijenkorf schreef tijdens zijn verblijf in het kasteel Lutetzburg.

Emden, de calvinistische moederkerk

Emden ontwikkelde zich tot een voorbeeldige calvinistische stedelijke republiek. Haar

gemeenschap (de Stadtkirche) speelde in de geschiedenis van de emigratie een vooraanstaande rol.

Niet ten onrechte is Emden als een soort moederkerk beschouwd. Bij kerkelijke beslissingen, ook betreffende de Nederlanden, kwam steevast het advies van Emden aan bod. Vaak was dit zelfs doorslaggevend voor de interpretatie van bepaalde geloofspunten, niet alleen voor gemeenten. In Duitsland maar ook voor de vluchtelingenkerken in Engeland en de schuilkerken in Vlaanderen en Brabant.

Emden was ook belangrijk voor de vorming van predikanten. De dienaren van het Woord studeerden in een 'Seminarium omnium ecclesiarum belgicarum', dat zoals uit deze titel blijkt bedoeld was voor alle gemeenten van de Nederlanden.

Aanvankelijk was de Stadskerk niet calvinistisch maar zwingliaans. Zij werd geleidelijk in calvinistische zin omgebogen, onder meer door de Nederlandstalige vluchtelingen die in de Stadskerk terecht konden. Er was dus geen Nederlandse vluchtelingenkerk. De opvattingen van de ballingen infiltreerden zonder schijnbare moeite in de plaatselijke kerkgemeente, zodat wrijvingen tussen inheemsen en nieuwkomers konden worden vermeden. Van grote invloed was de bedrijvigheid van de Nederlandse predikanten en ouderlingen die er het religieuze leven gestalte konden geven naar hun opvattingen. Dat zich onder de dominees vooraanstaande theologen bevonden deed het prestige van de vreemdelingen nog toenemen. Ook de in de stad aanwezige drukkers uit de Nederlanden droegen hiertoe bij.

In 1571 waren voortaan drie van de zes ouderlingen Nederlander. Gingen de Nederlandstaligen op in de Stadskerk, dan was er wel een aparte Waalse gemeente ontstaan, die in 1554 bij vorstelijk privilege was opgericht en die veel wevers uit Frans-Vlaanderen telde, zodat de verdenking van wederdoperij hier nooit ver was. Niet alle vluchtelingen waren immers calvinisten. Vanouds waren lutheranen en ook wederdopers talrijk aanwezig in het noorden van Duitsland. Zij moesten gedwongen bij de Stadskerk aansluiten, wat niet altijd lukte, zodat de verhoudingen met de wederdopers gespannen bleven.

De synode van Emden (1571)

De eerste 'nationale synode' van Nederlandse calvinisten, die plaatsvond in 1571, heeft in de kerkgeschiedenis terecht veel weerklank gevonden en heeft ongetwijfeld grote invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van het protestantisme, en dan in het bijzonder het Nederlandse. De vergadering bereidde de synode voor tijdens de regionale synode van Bedburg, een stadje in het hertogdom Kleef, niet ver van Wezel. *Daar kwamen in juli 1571 afgevaardigden uit de verschillende vluchtelingengemeenschappen van het westen van Duitsland bijeen.*

Ook vertegenwoordigers van de ondergrondse Brabantse calvinistische gemeenten maakten er hun opwachting. Van Bedburg trokken de afgevaardigden rechtstreeks naar Emden. Daar voegden ze zich bij de afgevaardigden van de vluchtelingenkerken in Duitsland en van de 'kerken onder het kruis' in de Nederlanden om de kerkorganisatie voor te bereiden.

De synode van Emden, met voorkennis van Oranje en vooral krachtig gesteund door Marnix van Sint-Aldegonde, ging van start op 4 oktober 1571 en duurde tien dagen. Waren vertegenwoordigd: de gemeenten **Frankenthal, Heidelberg, Wezel, Keulen, Emmerik en Emden zelf.**

Uit de Nederlanden: **Amsterdam, Schagen, Den Briel, Hoorn, Friesland, Antwerpen, Gent en Flandria.**

Om praktische redenen lieten de Nederlandse gemeenten in Engeland verstek.

Negentien predikanten, vijf ouderlingen en twee vroegere predikanten maakten hun

opwachting. Zij wisten een grondige organisatie van de gereformeerde kerk te bewerkstelligen door de creatie van drie provincies: Engeland, Duitsland en de Nederlanden. Elk van die provincies bestond uit vier klassen. Voor Duitsland waren dat de klassen **Emden, Keulen, Wezel en de Palts**. Elke provincie kreeg ook een eigen bestuur, dat met twee andere contact moest onderhouden over alles wat de kerken aanbelangde. Zo heeft zij een band gelegd tussen de gereformeerde gemeenten in de door Alva beheerste Nederlanden en de ballingengemeenten in de landen daaromheen. Zij volgde voor die organisatie het voorbeeld van de Franse kerken. Daarnaast nam ze ook maatregelen die de belijdenis raakten. Wat toen is besproken, vond in 1572 uitvoering in de Nederlandse protestantse gemeenten.

Marnix, politiek adviseur van Oranje en tevens ouderling van de Nederlandse kerk van Heidelberg, was al in 1567 naar Emden gevlucht, waar hij bij de drossaard zijn intrek nam en er zijn beroemde - of beruchte - Bijenkorf schreef. Na de mislukte campagne van 1568 wilden Oranje en de leiders van de oppositie hun relaties met de calvinisten versterken door schriftelijk contact met de kerken in ballingschap en uiteraard met de 'moederkerken' van Emden en Londen. De aanwezigheid van Marnix en het belang van Linden als calvinistisch centrum zijn hiermee verduidelijkt.

Duisburg

Duisburg, de stad aan de Beneden-Rijn, eveneens in het hertogdom Kleef gelegen, was aanvankelijk een toevluchtsoord voor vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden.

Hier arriveerden al in 1553 Brugse immigranten: een groep werkgevers met hun Franstalige knechten, vermoedelijk wevers, uit het Doornikse of Frans-Vlaanderen die zich aan de overzijde van de grote rivier veilig voelden.

Vluchtelingen uit Engeland, zowel autochtonen als daarheen gevluchte Zuid-Nederlanders, volgden hun voorbeeld. In 1558 moesten de Engelsen terugkeren maar de meegereisde Walen en Vlamingen konden blijven. De hertog van Kleef kon de liberale houding van het stadsbestuur slechts matig op prijs stellen en liet herhaaldelijk zijn ongenoegen blijken.

De klankrijkste naam in verband met Duisburg is ongetwijfeld die van de Rupelmondenaar en geograaf Geraard Mercator. Al in 1544 werd hij beticht van 'heresie' en gearresteerd. Onder druk van de academische overheid van Leuven werd hij echter na negen maanden opsluiting vrijgelaten. Die onaangename ervaring deed Mercator het zekere voor het onzekere kiezen. Hij hield het in eigen land voor bekeken en week in 1552 met zijn gezin en zijn wetenschappelijke documentatie uit naar Duisburg, waar hij zijn verdere leven zou doorbrengen. In 1554 voltooide hij er zijn kaart van Europa en in 1569 zijn beroemde twee meter lange wereldkaart. Mercator overleed in 1594 als een geëerd burger. Zijn graf bevindt zich in de gotische Salvatorkirche.

In 1559 bleek de oprichting van een gymnasium noodzakelijk. De eerste rector was de Brabander Hendrik van Geldorp (Henricus Castritius). Hij werd omstreeks 1520 geboren in Geldorp en overleed in Duisburg na 1564. Deze Latijnse dichter, die in Leuven had gestudeerd, was eerst docent Latijn in Sneek en in Delft, en arriveerde in Duisburg als vluchteling. Hij kreeg al in 1559 een assistent: Jan van der Meulen (Johannes Molanus), die met de dochter van mercator zou trouwen.

Keulen en Aken waren eveneens aanzienlijke toevluchtsoorden voor de Vlaamse vluchtelingen.

Frankfurt am Main, dochterstad van Antwerpen in Hessen

Al in 1528 zocht de Bruggeling Johan Wyttingh hier een onderkomen. Hij was wegens vervolgingen Vlaanderen ontvlucht. Ook Noord-Nederlanders, meestal vooraanstaande kooplui, kozen voor Frankfurt, dat in 1533 zich aansloot bij het lutheranisme. Een vraag tot oprichting van een eigen vreemde gemeente werd in 1546 afgewezen door de overheid. Ging het hier nog om kleine groepjes migranten, dan kwam de grote vluchtelingenstroom op gang in de jaren vijftig van de zestiende eeuw. De raad van Frankfurt had in 1554 besloten alle protestanten gastvrij op te nemen en velen kozen dan ook voor de befaamde Messestad.

Een groot deel van de in Keulen verblijvende Vlamingen trok naar Frankfurt. Naast Engelse calvinisten stroomden ook Vlaamse en Waalse vluchtelingen uit Engeland toe, verdreven door koningin Mary.

De 'Welschen' waren blijkbaar de eersten, het ging om bursatwevers. Een Waalse gemeente kwam in 1554 tot stand, gevolgd door een kleinere Vlaamse in 1555. Van deze Vlamingen zochten velen na de dood van koningin Mary in 1559 opnieuw Engeland op. Al in 1554 had de Genese predikant Micronius (de Cleyne) voor de Vlamingen zijn maidenspeech gehouden, een jaar later gevolgd door niemand minder dan de geduchte Zuid-Vlaamse agitator Petrus Dathenus, atkomstig van Kassel. Hij was een van de markantste figuren onder de vluchtelingen. Tot 1561 stond zijn landgenoot Carel Utenhove hem bij, later opgevolgd door de Mechelse Gaspar Heydanus (van der Heyden), eveneens een krachtdadige calvinistische scherpslijper. Voor de Walen trad Valérand Poullain (Valerandus Pollanus) uit Rijsel in het strijdperk.

De plaatselijke lutherse geestelijkheid, van haar kant, was niet van plan de calvinistische missionering van de vluchtelingen te tolereren. Voorlopig kregen ze de toelating om in één kerk de preek van de eigen Nederlandse predikanten te beluisteren. De toediening van de sacramenten moest evenwel in de stadskerken gebeuren door de lutherse predikanten. Het lag voor de hand dat deze halfslachtige toestand vroeg of laat tot een conflict zou leiden. Vanaf 1558 ageerde de lutherse geestelijkheid met veel inzet om de vluchtelingen te dwingen zich aan de bijzondere confessie van Frankfurt te onderwerpen. Dat wezen de Vlaamse en Waalse vluchtelingen, wier aantal voortdurend toenam en in 1561 reeds de tweeduizend had bereikt, prompt af.

In dat jaar kwam het tot een crisis: indien de vluchtelingen niet bij de Frankfurtse stadskerk wilden aansluiten, moesten zij de stad verlaten. Dathenus nam het initiatief en startte begin 1562 onderhandelingen met Frederik III de Vrome, keurvorst van de Palts, die als calvinist de vluchtelingen gunstig was gezind. Hij hielp de opstandige calvinisten in de Nederlanden en steunde ook de prins van Oranje. Verder was hij verwant met de Nederlandse adel: zelf was Frederik gehuwd met de weduwe van de grote Geus Brederode, zijn zuster Sabina van Beieren was de weduwe van de graaf van Egmond. Aan het Heidelberger hof vertoefde menig vluchteling en aan de aloude universiteit van Heidelberg studeerden vele Nederlanders. Frederik stond de ballingen toe een nederzetting te stichten. Met dit doel kwam in 1562 de verlaten abdij van Gross-Frankenthal in de Palts in beeld.

Degenen die in Frankfurt achterbleven, meestal Walen, konden met stilzwijgende instemming van de stedelijke overheid samenkomsten houden. Dopen en huwelijken moesten echter gebeuren door stedelijke predikanten.

Tot dan was de invloed van de vluchtelingen op de economie van de Messestad gering

geweest. De inwijking van 1554 was van te korte duur en de immigranten waren economisch zwakke textielarbeiders.

Een Antwerpse invasie

Een nieuwe golf immigranten, voornamelijk afkomstig uit Oudenaarde en Brussel, kwam opzetten in 1567. De opmerkelijkste inwijking deed zich evenwel voor na de val van Antwerpen, in de jaren 1585-1600. Een groot deel van het reusachtige handels- en beursverkeer van de metropool verplaatste zich, niet alleen naar Amsterdam en Hamburg, maar ook naar Frankfurt, dat als een Klein-Antwerpen, een "Tochterstadt von Antwerpen", zijn plaats innam tussen de grote handelssteden van die tijd.

Het levendige handelsverkeer van de stad aan de Main oversteeg voortaan de periodes van de beroemde jaarmarkten. Vluchtende koopliedengeslachten die hun rijkdommen en handelsnetwerken meevoerden vestigden zich in de Messestad. Naar het woord van de Frankfurter historicus Alexander Dietz was zijn stad verheven tot 'die Stadt des Reichtums, des Luxus und der Eleganz, der beliebte Sitz der Juden und der Fremden'. Frankfurt was nu de eerste Duitse geld- en beursplaats. Het was — en blijft — opmerkelijk dat een groep ontwortelde vreemdelingen erin geslaagd is het economisch leven van een toch al belangrijke stad op zo'n ingrijpende wijze naar een hoger niveau te tillen.

Twee derden van de zeer rijke elitaire lutherse families uit de Nederlanden kwamen uit Antwerpen. Zij bouwden in deze lutherse stad aan een nieuwe toekomst. Het dient gezegd dat lutherse vluchtelingen over het algemeen kapitaalkrachtiger waren en meer tot handelskringen behoorden dan calvinisten en doopsgezinden, waartussen heel wat kleine luiden en paupers zaten. Generaliseren is uiteraard niet aangewezen.

Een zesde deel van de gereformeerde vluchtelingen binnen Frankfurt kwam uit Antwerpen. Van de achthonderd families wier herkomst kon worden achterhaald had 24% Antwerpse roots.

De ballingen van de Lage Landen kunnen in drie groepen worden opgedeeld.

In de eerste plaats waren er de zogenaamde Galli, afkomstig van Valencijs, Doornik, Rijsel, Bergen/Henegouwen, het graafschap Namen en het prinsbisdom Luik. Met meer dan de helft van de vluchtelingen was het de grootste groep, die meer dan de helft van de Nederlandse migranten omvatte. Zij was vooral samengesteld uit onbemiddelde zijde- en textielarbeiders.

De tweede groep waren de Flandri uit Brugge en Gent, Antwerpen en Mechelen, Maastricht en Limburg. Zij waren Met onvermogene kooplieden, juweliërs en ondernemers.

De derde groep werd gevormd door martinisten of lutheraanse Nederlanders, meestal afkomstig uit Antwerpen. Het was een kleine maar zeer elitaire groep van rijke groothandelaren, hooggeschoolde diamantbewerders en edelmeden.

Bij deze mensen zaten uiteraard zware belastingbetalers. Het aantal Vlamingen onder de hoogste belastingplichtigen van de stad bedroeg in

1590: 24 Vlamingen op 69;

1598: 12 Vlamingen op 90;

1612: 60 Vlamingen op 118;

1618: 65 Vlamingen op 125;

1629: 76 Vlamingen op 140.

We kunnen dan ook stellen dat vanaf 1598 de helft van de rijkste inwoners van Frankfurt afkomstig was van de Lage Landen.

Het hoeft geen betoog dat naast het calvinistische klimaat ook de vermaarde universiteit menig Zuid-Nederlands student heeft aangetrokken. Uit vooraanstaande hervormde families kwamen Petrus en Johannes, broers van Jacob van Wesenbeke, Balthasar Mercator, zoon van de beroemde geograaf, Frans van Bombergen uit een vooraanstaande Antwerpse familie, de zonen van Johan van Nassau en ten slotte Maurits van Nassau, zoon van de Zwijger en latere stadhouder.

De dood van de keurvorst in 1576 en de opvolging door zijn lutherse zoon Lodewijk VI zetten het bestel op losse schroeven. Aan de gereformeerde kerk van de Palts kwam een eind en velen lieten Heidelberg voorgoed achter zich. Een deel van de gemeente vestigde zich in Neustadt am Haar.

Na het overlijden van keurvorst Lodewijk VI nam zijn opvolger Johann Kasimir een meer verzoenende houding aan. De Waalse gemeente, waar de ijverige Junius (François du Jonc) voorging, hield weer diensten in de eigen taal, die weliswaar door allerlei beperkingen waren geremd. Zo mochten alleen Duitse predikanten het doopsel toedienen.

De aloude universiteit bleef een trefpunt voor migranten, zowel voor docenten als voor studenten. Voor velen nam Heidelberg immers de plaats in van Genève, in afwachting van de oprichting van de Leidse universiteit. Van de vele Vlaamse en Brabantse professoren noemen wij naast Junius de Gentse theoloog Jacob Kimedonck (docent Hebreeuws), de Antwerpenaar Johan de Gruiter (Gruterus) (docent geschiedenis), Antoon van Schoor van Hoogstraten (professor in de retorica), Hendrik de Smet uit Lede hij Aalst (hoogleraar in de chirurgie) en de Gentse theoloog Joannes Polyander van Kerekhove.

Onder de theologiestudenten bevond zich Frans Gomarus, die in 1594 promoveerde. Hij was een zoon van Brugse vluchtelingen in de Palts en werd later hoogleraar te Leiden. Hij zou zijn naam geven aan de gomaristen of contraremonstranten in de strijd tegen Arminius. Verder waren er de Antwerpenaar Antonius Thysius, ook een toekomstige professor te Leiden, en Joannes Halsberch van Kortrijk, student in Genève maar gepromoveerd in Heidelberg.

Frankenthal, een 'Vlaamse' nederzetting

Dit stadje van de Palts, gunstig gelegen in de Rijnvlakte, verdient in de geschiedenis van de exodus met nadruk te worden vermeld. 'Vrankendale' kwam voor ons in beeld in 1562, toen de calvinisten die in Frankfurt onder zware druk stonden er een kerkgemeente oprichtten. Dat was mogelijk door

Gaspar van der Heyden (Heydanus), een van de vooraanstaande kerkleiders, werd in 1530 geboren in Mechelen. Hij was predikant in Antwerpen in 1557 en vluchtte in 1558 naar Frankfurt en vervolgens naar Frankenthal, waar hij tot 1569 naast Dathenus voorging in het ambt. In 1571 was hij voorzitter van de synode van Emden, van 1574 tot 1578 predikant in Middelburg. In de periode 1579-1585 keerde hij naar Antwerpen terug, waar hij predikant was. Hij overleed in 1586, kort na zijn vlucht uit Antwerpen, in Bacharach (Rijnland). Hij was ook voorzitter van de synode van Holland en Zeeland in Dordrecht.

Petrus Dathenus was een van de meest vooraanstaande calvinistische predikers. Hij werd rond 1531 geboren in Kassel in Frans-Vlaanderen. Aanvankelijk was hij een karmeliet, maar gooide op een gegeven ogenblik kap over de haag. Hij vluchtte naar Londen, nog voor de regering van Mary I Tudor het de calvinisten onmogelijk maakte, en verdiende zijn brood in een drukkerij. Als dienaar des Woords leidde hij in Frankfurt 1555) en Frankenthal (1562-1566) Vlaamse calvinistische

gemeenten. Hij bewerkte de *Confessie Belgica* van Guy de Brès, die zelf een van de invloedrijkste predikanten in de Nederlanden was maar die na de val van Valencijs in 1567 werd opgepakt en terechtgesteld. In Frankenthal vertaalde Dathenus de catechismus van Ursinus en Olevianus. (1563). Die catechismus verwierf bekendheid als de *Heidelbergse catechismus* en werd het leerboek van de Nederlandse Reformatie. Ook de bekende psalmberijming was van zijn hand. Van 1567 tot 1578 was hij prediker aan het keurvorstelijk hof te Heideberg. Dathenus zat verschillende synoden, conventen en religieuze discussies voor in de Nederlanden, Engeland en Duitsland, zoals in 1578 de synode van Dordrecht. Tijdens de calvinistische republiek vestigde hij zich in Gent, waar zijn fanatieke optreden hem in conflict bracht met Oranje. De Staten in Utrecht zetten hem gevangen (1584) en na zijn vrijlating week hij uit naar Stade. Dathenus was doctor in de theologie en in de medicijnen, zodat hij er als stadsgeneesheer kon werken. Ook in Elbing bij Danzig was hij als arts bedrijvig. Hij doceerde er eveneens aan het gymnasium. Deze zeer actieve Vlaming overleed in 1588.

Schanau, een tijdelijk trefpunt

Waalse calvinisten die in 1562 Frankfurt moesten verlaten, waren ook in het klooster Schönaue, bij Heideberg, opgenomen. Het klooster was hun door keurvorst Frederik III ter beschikking gesteld. In 1565 viel een deel van de bevolking ten prooi aan de pest. In 1567 verlieten Antwerpse vluchtelingen Frankfurt. Ze voegden zich bij de Walen in Schönaue. Onder bedreiging van Frederiks opvolger, de lutherse keurvorst Lodewijk VI, trok het grootste deel naar Frankenthal en Otterberg.

Het Waalse Otterberg

In Otterberg kwam een oude abdij tegen betaling ter beschikking van de voornamelijk 'Welsche' vluchtelingen, van wie velen Antwerpen als tussenstation hadden gebruikt. Zij mochten er dankzij paltsgraaf Johann Casimir hun eigen predikanten kiezen en onderwijs en verkondiging in eigen taal houden. De nederzetting ontving stadsrecht in 1581 en telde in 1592 twaalf-honderd zielen. En 1600 waren dat er al tweeduizend. Otterberg was vooral een stad van wevers. De Waalse gemeente bleef bestaan tot 1817 en ging toen op in een Duitse.

WEZEL of Klein-Antwerpen

Het gebied van de Neder-Rijn was voor de mensen uit de Nederlanden geen terra incognita. Al vroeg waren er handelsrelaties tot stand gekomen. Het land lag aan de rand van de Lage Landen en was langs de rivieren zeer goed bereikbaar. Plaatsen zoals **Rees, Goch, Xanten, Emmerik en Duisburg** namen dan ook heel wat vluchtelingen op.

De belangrijkste emigrantenstad was echter de hanzestad Wezel, die in het gebied van de hertog Van Kleef lag. Deze Rijnstad is door historici met Emden vergeleken en behoorde tot de steden waar de immigratie zonder grote wrijvingen is verlopen. Zoals Eindhoven lag ook Wezel dicht bij de Nederlanden en onderging ze als vluchtelingenstad een grote stijging van haar inwonertal. Bovendien was de angst voor Spaanse represailles niet denkbeeldig.

Vóór de inwijking was Wezel voor alles een handelsstad. De ambachten hadden er slechts een lokale betekenis. Het patriciaat had met de hulp van de landvorst, de hertog van Kleef, de politieke aspiraties van de ambachtsgilden met succes weten af te remmen. Die gilden stelden de komst van de migranten, vooral ambachtslieden, die zij als bondgenoten beschouwden, dan ook sterk op prijs. Autochtonen en nieuwkomers hadden dezelfde belangen: de realisatie van een grotere politieke zeggenschap in het leven van de stad. Zodra de emancipatie was gerealiseerd, in de zeventiende eeuw, deden zich wel reacties tegen vreemdelingen voor!"

Was de verhouding van de Nederlandse vluchtelingen, een duizendtal in de jaren 1544-1561, met de bevolking goed, dan was die met het hertogelijk huis van Kleef, dat naar het katholicisme overhelde, eerder gespannen.

In 1544 verschenen in Wezel de eerste Waalse vluchtelingen. Ze waren in een Waalse gemeente verenigd 'à la cause de l'Evangile et pour avoir prescheurs en leur langue'.

De Nederlandstaligen konden net zoals in Emden worden opgenomen in de stadskerk, die gematigd luthers was. Daarnaast bestond een clandestiene Nederlandse gemeente onder het kruis die uiteindelijk in de stadskerk zou opgaan. en die de calvinisering zou doen doordringen. Omstreeks 1544 richtten de vluchtelingen uit de Nederlanden hier een 'Universityt en schole' op. Dat maakte de aanwezigheid van een goed geoutilleerde drukker noodzakelijk: de lutherse Gentenaar Jodocus Lambrecht, een geleerd man die ook lettergieter en -snijder was.

In 1566-1567 kwam als gevolg van de militaire toestand een stroom van vluchtelingen op gang richting Wezel. Het betrof voornamelijk mensen uit de dichtbij gelegen steden Nijmegen, Arnhem, Tiel, Zaltbommel, Zutphen, Roermond en Venlo.

Brabanders, in mindere mate Vlamingen, volgden hun voorbeeld. Afgezien van wederdopers en leden van sekten was iedereen welkom. Maar toen hij onder druk werd gezet door Alva, besloot de hertog van Kleef strenger op te treden tegen mensen die werden verdacht van beeldenstormerij en tegen oversten van geuzenvendels. Speciale commissarissen zouden de vluchtelingen ondervragen over hun verleden, herkomst, belijdenis en beroep.

Vóór 1570 telde de kerkgemeente in Wezel ruim honderd twintig gezinnen, waaronder vierendertig Brabantse. Duitse historici schatten de vluchtelingen in Wezel op ongeveer negenduizend.

Dat zij Wezel ook om economische redenen hebben opgezocht mag blijken uit het volgende 'Nieu Liedeken', daterend van omstreeks 1575:

*'Den Ambachtsman die mach nu wel sorghen,
 Want hij leeft in groot verdriet,
 Wat hij gaet leenen ofte borghen,
 Betalen en can hy niet:
 Daerom trecken sy nu met hoopen
 Na Bremen oft na Wesel goet,
 Na de meeste Neerinzhe dat sy loopen,
 Daer krijght den Ambtsman wederom moet.*

In 1578 keerden zowat vierduizend ballingen naar hun haardsteden terug. Zij schonken de stadsmagistraat namens de Nederduitse en Waalse gemeenten twee verzilverde bekers als dank voor het asiel van meer dan dertig jaar.

In de oorlog die na 1583 werd gevoerd om de opvolging in het aartsbisdom Keulen werd Wezel jarenlang door Spaanse troepen omsingeld. Hierdoor bleef de stad in 1585, na de val van Antwerpen, voor vluchtelingen afgesloten. Toch was het aantal Antwerpenaren in Wezel groot. Precieze cijfers ontbreken echter. De benaming *Klein-Antwerpen* (Antwerpia Minor), die uit die jaren stamt, spreekt echter boekdelen.

Na de dood van Willem van Gulik ontstond een successieoorlog omtrent de Gulikse landen tussen Brandenburg en Palts-Neuburg, die respectievelijk steun vonden bij calvinisten en katholieken.

Het jaar 1614 maakte een eind aan de functie van Wezel als emigrantenoord. De Spanjaarden rukten de Gulikse landen binnen en bezetten Wezel. Gedurende de vijftien volgende jaren, tot 1629, legerden zij in de oude Hanzestad een garnizoen.

HET KONVENT VAN WEZEL

Wezel heeft een rol gespeeld in de geschiedenis van de hervorming door in oktober 1568 binnen zijn muren een convent te organiseren. Hier vergaderden in algemene bijeenkomst of voorbereidend convent drieënzestig calvinistenleiders die twintig schuilkerken vertegenwoordigen en nog een aantal vluchtelingenkerken in Duitsland en Engeland. Zelfs afgevaardigden van de geheime kerken in het vaderland waren aanwezig. Het was onder de leiding van de Vlaming Dathenus dat regels en aanbevelingen tot stand kwamen, opgesteld voor de plaatselijke gemeenschappen naar het voorbeeld van Genève.

De besluiten van het convent hadden invloed op de ontwikkelingen in het Rijnland en de Nederlanden en de latere opbouw van gereformeerde gemeenten in de Nederlanden.

XI. Naar de Republiek der Verenigde Provinciën

De zoektocht naar een open samenleving

De vluchtelingen trokken niet alleen naar Engeland en Duitsland, ze wendden zich ook naar het stamverwante noorden, naar de nog opstandige gewesten, die weldra bevrijd werden van het Spaanse gezag en die als republiek erkend werden. Ook de regering van de Staten-Generaal had zich daar, vanuit Antwerpen, teruggetrokken.

Sinds 1574 vonden in de door de rebellen gecontroleerde gebieden van Holland en Zeeland geen krijgsverrichtingen meer plaats. Daardoor waren deze zeeprovincies van de Republiek voor de immigranten veel geschikter en aantrekkelijker dan Engeland of Duitsland. Deze landen waren weliswaar beter beveiligd tegen een Spaanse invasie. Bovendien bestond er in de Noord-Duitse gebieden nauwelijks een taalbarrière door de verwantschap tussen Nederlands en Neder-Duits. Maar het bleven uiteraard vreemde landen.

Dat in de Republiek dezelfde taal werd gebruikt, zorgde voor een klimaat dat voor de migranten heel wat opener bleek dan in Engeland of Duitsland, zeker in het Rijnland met zijn grote aantallen vluchtelingen.

De noordelijke provincies waren voor de vluchtelingen, en meer bepaald voor de Antwerpse, beslist geen onbekend gebied. Er was immers van oudsher een drukke wisselwerking gaande met de Zeeuwse eilanden, ook met een Hollandse stad als Haarlem. De exodus was een prima gelegenheid om de oude banden te verstevigen. De vroegere culturele en commerciële relaties met de steden in Zeeland en Holland namen nog toe door de solidariteit en de verbondenheid tegen de gemeenschappelijke Spaanse vijand.

De massale aankomst van vluchtelingen betekende een aanzienlijke versterking van het verstedelijkingsproces. Het inwonertal van de nog relatief kleine steden van de Republiek nam met sprongen toe, waardoor zij als het ware uit hun vesten barstten en de nood aan woonzone buiten de muren in aanzienlijke mate toenam. De eerste decennia van de zeventiende eeuw zijn dan ook gekenmerkt door stadsuitleggingen en een grote bouwwoede.

“The wonder of all their neighbours”, zo noemde Sir William Temple de Republiek der Verenigde Nederlanden. Dat wonder oefende niet alleen op 'Vlaamse' migranten een grote aantrekkingskracht uit.

De Republiek nam in die tijd een zeer speciale positie in. Het was een gemenebest dat overwegend door burgers werd bestuurd, wat in het Europa van die tijd, geregeerd door absolutistische vorsten en adel, zeer ongebruikelijk was. Het was verder in Europa bekend dat de Republiek gewetensvrijheid grotendeels respecteerde, dat iedereen er aanspraak op kon maken en dat de overheid die vrijheid ook kon waarborgen.

Waarom was de Republiek in het toenmalige Europa een eiland van verdraagzaamheid? Voor menig buitenstaander waren commerciële belangen en winstbejag de drijfveren om allerhande vrijheden veilig te stellen die de handel konden aantrekken en stimuleren. Wanneer personen van allerlei gezindten vreedzaam konden communiceren, was de openbare rust gegarandeerd en zou de algemene welvaart kunnen groeien. Maar ook de erasmiaanse cultuur waarin de tolerantiegedachte van Oranje wortelde, heeft dit klimaat mee bepaald.

De multiconfessionele maatschappij van de Republiek, hoe liberaal ook voor die

jaren, had uiteraard ook haar beperkingen. Boekencensuur en boekverbranding kwamen wel degelijk voor. Ze waren vooral gericht tegen naar het atheïsme neigende geschriften. De calvinisten van de Neder-Duits Gereformeerde kerk domineerden de samenleving en waren het vaak grondig onderling oneens.

Hoewel ze door de overheid werd beschermd, had het lidmaatschap van die 'publieke' gereformeerde kerk geen dwingend karakter. Weliswaar was de godsdienstvrijheid slechts in theorie voorbehouden aan de aanhangers van het calvinisme, er bestond toch een bijna volledige vrijheid van godsdienstuitoefening voor allerlei protestantse splintergroeperingen en voor Joden.

Een in het oog springende afwijking was de houding tegen de rooms-katholieken, die af te rekenen hadden met allerhande plagerijen en beperkingen. Een verklaring is dat in de ogen van het volk het rooms-katholicisme, vooral in de zestiende eeuw, de godsdienst was van de Spaanse vijand en dus voor velen gelijkstond met inquisitie, ballingschap en de gewelddaden van de troepen van Alva. Het odium was dan ook niet gericht tegen de Armeense en Griekse katholieken, die in Amsterdam een openbare kerk hadden. De roomsen mochten in de zeventiende eeuw wel hun godsdienst in afzondering belijden. Overigens werden de protestanten in de aartshertogelijke Nederlanden, als een soort van wederzijdse compensatie, eveneens enigszins gedoogd.

Dit heeft in de Republiek geleid tot de oprichting van zogenaamde schuilkerken, die bekend waren bij de overheid maar zedig aan het straatbeeld ontrokken bleven. Het waren aanvankelijk gewone, wat vertimmerde woonhuizen, later bouwden katholieken speciale huizen om er een gebedshuis in te vestigen. In Amsterdam zijn er een zestigtal bekend gebleven. Sommige daarvan zijn thans nog voorhanden. Iedere bezoeker van de Amstelstad kent wel het enige nog volledig in tact gebleven zolderkerkje 'Ons Lieve Heer op Solder'.

Omdat de rooms-katholieken met leden onder gewetensdwang vond er geen noemenswaardige exodus plaats naar Spaans Nederland, enige individuele gevallen niet te na gesproken.

Zonder twijfel waren vrijheid van religie, van mening en van drukpers in de Republiek groter dan waar ook in Europa. 'Bestaat er enig land waar men groter vrijheid geniet?' schreef de Franse filosoof Descartes in 1631 aan een vriend. Descartes had zelf Parijs verlaten en was naar de Republiek getrokken.

De Republiek was niet alleen een samenleving niet een voor die tijd extreem open karakter, de emancipatie van de burger was er ook op sociaal gebied ver gevorderd. Van groot gewicht voor de vluchteling was het perspectief op werk en broodwinning, dat in de hand werd gewerkt door de heersende hoogconjunctuur van handel en nijverheid. De inbreng, energie en werkzaamheid van de zuiderlingen waren dan weer gunstig voor het economisch klimaat, hun ondernemersinitiatief stimuleerde de economie. Behalve Vlamingen, Brabanders en Walen zochten en vonden in latere jaren ook 'hugenoeten' en Duitse, Poolse en Portugese Joden er een beter onderkomen.

Protestantisme en calvinisme, zeker het militante deel, werden door de aankomst van immigranten uit de zuidelijke gewesten versterkt en geradicaliseerd. Bijna alle lutherse gemeenten waren dochters van Brusselse of Antwerpse vestigingen. Ook onder de wederdopers bevonden zich veel Brabanders en Vlamingen.

De Noordelijke Nederlanden, op weg naar onafhankelijkheid, geconcretiseerd in de Republiek, ontbeerden aanvankelijk een gedegen handelskennis en vakbekwaamheid, ondernemingsdurf en kapitaal, evenals veelzijdige geleerdheid en een brede cultuur. We overdrijven niet wanneer we stellen dat deze tekorten voor een belangrijk deel werden aangevuld door de landgenoten uit het zuiden.

Weliswaar dient te worden beklemtoond dat de immigratie twee gezichten heeft vertoond. In de literatuur is veel aandacht besteed aan de groep kapitaalcrachtige en hooggekwalficeerde nieuwelingen die op verschillende terreinen hun kansen in de Republiek wisten te verzilveren. Maar daarnaast, in de schaduw, bestond er een veel grotere groep van paupers, laag- en ongeschoolde migranten die nauwelijks het hoofd boven water konden houden en waarover de bronnen veel zwijgzamer zijn.

Amsterdam, een nieuw Antwerpen?

De belangrijkste stad in Holland was lange tijd Dordrecht, maar in de loop van de zestiende eeuw stak Amsterdam ze definitief voorbij. De Amstelstede, niet ten onrechte vernoemd als de opvolgster van de Antwerpse metropool als West- Europese stapelmarkt. was al verschillende decennia v551- x585 aan haar opgang begonnen. Met haar eigen handelsvloot, rijk aan schepen, domineerde zij de vaart naar de Oostzeehavens. De korentransporten vonden er een geschikte internationale stapelplaats. De oostvaart kreeg na een korte inzinking, even gehinderd door de kaapvaart van de Watergeuzen, weer zijn volle glans.

De Amsterdamse expansie liet zich in de haven van Antwerpen al voelen in de jaren zestig van de zestiende eeuw. In de loop der jaren liepen honderden Amsterdamse vaartuigen met graan uit het Oostland de gloednieuwe havens van de Nieuwstad binnen. Het betrof meer bepaald de grootste binnenhaven, die om voor de hand liggende redenen al snel de Graanvliet of Korenvliet werd genoemd. Het is niet zonder betekenis dat de Duitse Hanze hier haar prestigieuze Oostershuis liet bouwen.

Als indicatie van de toen nog ondergeschikte positie van Amsterdam kan worden gewezen op het bevolkingscijfer. De Brabantse megapolis telde in 566 ongeveer honderdduizend inwoners. In diezelfde periode telde de Hollandse, een voor die tijd niet zo kleine stad, ongeveer dertigduizend zielen.

Maar de bakens werden snel verzet. De Antwerpse bevolking was in 1589, aan het einde van de door Parma toegestane bedenktijd over het al dan niet blijven, weggezakt tot 45. 000 à 47.000 inwoners. Dat betekende een halvering van het bevolkingscijfer. In de zeventiende eeuw herstelde het bevolkingscijfer zich langzaam weer, zonder echter het topcijfer van rond 1566 te bereiken. In 1622 telde Amsterdam al 104.000 inwoners, een hoger aantal dan het hoogste bevolkingscijfer dat de Brabantse metropool ooit had bereikt. Onnodig te zeggen dat deze groei voor het grootste gedeelte was gerealiseerd door inwoners van de koninklijke en aartshertogelijke Nederlanden.

In de jaren 1580-1581 was 13,2% van de nieuw ingeschreven poorters afkomstig van de zuidelijke provincies. In de periode 1585-1589 was dit cijfer opgelopen tot niet minder dan 44,2%. Tijdens de langere periode 1576-1630 zouden ongeveer 35.000 personen uit het zuiden in Amsterdam zijn toegestroomd. In 1622 bleek de totale bevolking van de Amstelstede voor één derde te bestaan uit migranten uit de zuidelijke provincies, hun rechtstreekse afstammelingen meegerekend. De meesten brachten kennis, kapitaal en talent mee en bovendien de sterke wil om er iets van te maken. Er is weleens gezegd dat Amsterdam de meest Brabantse stad van het noorden was, en dat Antwerpen in Amsterdam was veranderd.

Stad van vele religies

Het is vrijwel zeker dat de Amsterdamse autochtone bevolking in 1578 nog grotendeels katholiek was. Wel waren er veel doopsgezinden, maar zij kwamen meestal van elders. Zij waren opgedeeld in verschillende gemeenten, waarvan de Vlaamse de meest gestrengte was. Zij stichtte in 1608 een kerk aan het Singel: Het

Lam. Ze werden door de calvinisten fanatiek bestreden maar de magistraat bleef de doopsgezinden gedogen en zelfs begunstigen. Het waren immers niet langer de radicalen van weleer, maar rustige lieden die door hun werklust de stedelijke gemeenschap veel voordeel opleverden.

De Alteratie of 'haestige veranderinge bij forme van tumult', maar zonder bloedvergieten, was wel zeer ingrijpend. Vergeten we niet dat Amsterdam, in tegenstelling met andere Hollandse steden, tot 1578 de koning onwankelbaar trouw was gebleven. Nu onderging de gehele vroedschap een zuivering en traden nieuwe regentenfamilies aan, wat een duidelijke breuk betekende met het verleden.

Een nog kleine calvinistische gemeente met slechts een tiental leden kwam tot stand. Zij groeide in de jaren tachtig echter pijlsnel aan door de komst van vele duizenden Antwerpse calvinisten.

Het waren ook vluchtelingen uit de Brabantse Scheldestad die een lutherse gemeente stichtten die in 1579 mogelijk een duizendtal leden telde en die sterk aangroeide na 1585 en op grote weerstand stootte van de calvinisten. Die slaagden erin de vroedschap zo ver te krijgen dat zij in 1587 een verbod tot het uitoefenen van de lutherse eredienst uitvaardigde en dit herhaalde in 1591 en 1596.

Ook de calvinistische gemeente zat vol Antwerpenaren. In een synodaal document is sprake van 'den meerderendeel der verstroyde kercke van Antwerpen tot Amsterdam resideerende'. De Vlaming Petrus Plancius was de grote voorvechter van de calvinisten, met als belangrijkste tegenstander de lutherse dominee Adolf Fischer. Merkwaardig is dat beiden elkaar al van hun Antwerpse tijd kenden en met elkaar de degen kruisten. In 1592 pleitte Plancius ervoor Lubertus Fraximus, die dienaar des Woords in Antwerpen was geweest, naar de Amstelstad te beroepen.

De numeriek sterke lutheranen vormden een bedreiging voor het establishment. In 1595 was zelfs hun verbanning niet denkbeeldig. Steen des aanstoots was de toestand in Hamburg, waar het lutherse stadsbestuur het de calvinisten moeilijk maakte.

In 1587 kwam in Amsterdam ook een Waalse gemeente tot stand, die dat jaar al dertienhonderd leden telde.

De textielstad Leiden

Al in de dertiende en veertiende eeuw voelden Vlamingen, onder meer uit Ieper, zich door de textielstad Leiden aangetrokken. Tussen 1365 en 1399 waren hier al achtentwintig Vlamingen in de textielsector werkzaam. Door de Vlaamse en Engelse concurrentie kenden de productie en handel van lakens er echter een diepe val en het inwonersaantal stagneerde. (...)

Ook andere immigranten kwamen al van voor de val van Hondschote uit het Westkwartier van het graafschap Vlaanderen.

J. Desreumaux publiceerde 2308 namen van immigranten, meestal uit Vlaanderen afkomstig en ingeschreven als poorter tijdens de jaren 1576-1603 te Leiden.

Migranten uit Engeland, Brabant, Vlaanderen en andere streken.

Ook van de vluchtelingen die via Engeland Leiden bereikten, de zogenaamde remigranten, was de grote meerderheid uit West-Vlaanderen afkomstig. (...)

In 1590 vertrokken veel Vlamingen uit Leiden 'want geweghen dat zv alle daghen mit meenichten vertrecken, nu naer Vlaanderen, dan naer Engelandt, en naer Schotlant, dan naer Pomeran, nu op Staeden ende dan elders. . . '. Voor de Leidse naaidraperie hield hun vertrek geen gevaar in. De vrijgekomen arbeidsplaatsen konden vlot worden

opgevuld met steeds nieuwe Vlamingen en vreemdelingen die zich in Leiden vestigden en er het poorterschap verkregen.

De universiteitsstad Leiden

Merkwaardig genoeg werd in deze Hollandse industriestad een Alma Mater opgericht die zich tot een centrum van grote geleerdheid en wetenschappelijk onderzoek ontwikkelde. De Leidse universiteit werd, zoals een vrij groot aantal Europese geleerde instellingen, opgericht in de jaren zeventig van de zestiende eeuw. Zij was de eerste in de provincies van het noorden, de derde van de Lage Landen, na die van Leuven en Dowai.

Dat de oprichting een beloning was voor het moedige verzet van de stad tijdens de belegering, is een mythe gebleken: voorop stond vooral de zo noodzakelijke vorming van predikanten, ambtenaren en artsen die de jonge Republiek nodig had en waarvoor Leuven door de Opstand en om religieuze redenen niet langer kon fungeren.

Tegen de verwachting in werd het calvinisme er geen dominerende factor. Het calvinisme was immers slechts een bevoorrechte religie en geen staatsgodsdienst. Binnen de universiteit nam ze een soortgelijke positie in.

Na een moeizaam begin bleek de universiteit geleidelijk levensvatbaar te worden. Een van de grote opgaven was het aantrekken van bekwame professoren. Dat was een probleem voor Holland dat over onvoldoende intellectuele krachten beschikte om de jonge universiteit aan geschikte docenten te helpen. Vlaanderen en Brabant boden de helpende hand. De lijst van hoogleraren uit Spaans Nederland die gedurende de eerste vijftig jaar van haar bestaan in dit Bataafse Athene doceerden, is dan ook zonder meer indrukwekkend. Van de Vlaamse en Brabantse geleerden van naam en faam die de universiteit aantrok, was Justus Lipsius ongetwijfeld de belangrijkste.

Dankzij deze en andere hoogleraren bleek het mogelijk een gedurfd en uitvoerig studieprogramma te realiseren. In dit geleerde humanistische milieu vonden zuid en noord elkaar in de geest van Oranje, in een klimaat van 'tolerantia' en 'amicitia'. Deze ongebondenheid leidde er ook toe dat niet-radicalen mensen zoals Plantin, Lipsius en Dodoens de stap naar Leiden durfden te zetten.

Professoren uit de zuidelijke provincies werden in Leiden overigens aavaard als zonen van hetzelfde gemeenschappelijk vaderland. Enige discriminatie als 'vreemdeling' was uitgesloten. Ook katholieke auteurs zoals Lambertus en Adrianus van der Burch kregen van Plantin de gelegenheid te publiceren. Het geboorneerde calvinisme leek ver verwijderd.

De bierstad Haarlem

Samen met Amsterdam en Leiden was Haarlem voor 'Vlamingen' een van de attractiefste Hollandse steden. Reeds in de Middeleeuwen bestonden er relaties tussen de stad aan het Spaarne en Antwerpen. Naast een belangrijke bierimport, opgevangen aan een aanlegsteiger bekend als Bierhoofd, meerden al in de vijftiende eeuw Haarlemse schippers aan in de Scheldehaven. Daar troffen zij een centrum aan met een grote keuze van te koop geboden vaartuigen waarin menig Haarlemmer zijn gading vond. Later verwierf de Hollandse stad zelf naam en faam op het vlak van scheepsbouw.

Het Spaanse beleg van 1573 eindigde met verovering en plundering. Dat werd nog verergerd door een brand in 1576 waarbij 449 huizen in de vlammen opgingen. Een grondige wederopbouw begon in 1577, toen de laatste Spaanse bezetter de stad had

verlaten. Vluchtelingen uit Brabant, Gulik, thans tussen Aken en Keulen, en het stadje Goch, in het land van Kleef, verbleven toen al in Haarlem. De 'Gochse' blekers waren met zijn allen uit Vlaanderen en Brabant afkomstig. Zij verlieten Kleef omdat de toestand er door de oorlog onveilig was geworden.

Voornamelijk vanaf oktober 1578 kwamen nieuwe groepen vluchtelingen in de stad aan. Vaak ging het om mensen die in eerste instantie naar Engeland of Duitsland waren gevlucht. ' Er was ook sprake van lieden uit Menen en 'int beghinsel van tjaer 1576 zijnder veel Flaminghen binnen Haerlem gecomen van alle canten, ende hebben die stad vervolt, veel Ministen [doopsgezinden] ende ander secte, meest wevers ende gaerendwijners, scoenmakers, blicckers.

Rotterdam, open stad in steile opgang

Her mag vreemd klinken, maar de huidige wereldhaven was in de zestiende en zeventiende eeuw nog een zeer bescheiden stadje. De bevolking van slechts tienduizend zielen in 1561 groeide aan tot ongeveer zesentwintigduizend inwoners in 1622.

In 1572 kwam er een gereformeerde gemeente tot stand. De kerkenraad benoemde de predikanten met instemming van de vroedschap. Al vroeg, vanaf 1574, kwamen Heil hier immigranten aan bod als lid van de kerkenraad of als predikant. Voorbeelden zijn de Vlamingen Petrus Bertius, afkomstig van Kaester bij Kassel, en Valerius Tophusanus, van Kome. Beiden waren in 1567 voor Alva gevlucht, de ene naar Londen, de andere naar Emden, en bereikten langs die omweg de Maasstad. '

Vanaf 1572 beschikten Waalse immigranten in Rotterdam over een eigen bidplaats: de kapel van het begijnhof. De lutherse gemeente die in 1585 werd gesticht door hoofdzakelijk Antwerpse vluchtelingen, nam snel toe in aantal, wat op de klassieke tegenkanting van de calvinisten stuitte. Vanaf 1580 kende de Maasstad ook een Vlaamse doopsgezinde gemeente met een eigen kerkje. In 1586 werd een Waalse gemeente opgericht.

Rotterdam had de naam een zeer liberale stad te zijn. Ongetwijfeld heeft het wijze beleid van Johan van Oldenbarnevelt, die hier van 1576 tot 1586 pensionaris was, zijn invloed laten gelden. ' Toch sloot ook Rotterdam in 1591 de toegang tot de raad af voor Vlamingen of andere vreemdelingen. ' Maar door het gevoerde tolerante beleid van de vroedschap kon zelfs de katholieke gemeenschap op enige zuurstof rekenen en er sterk in aantal toenemen. '

Gouda en Klein-Vlaanderen

Na de Opstand leden de Goudse lakennijverheid en de bierbrouwerijen onder het wegvallen van het Brabantse afzetgebied. Antwerpenaren stelden in de vijftiende eeuw Gouds hobbier ten zeerste op prijs omdat het brouwen van het plaatselijk vocht nog met niet hop gebeurde en de Antwerpse waterkwaliteit niet van hoge klasse was.

De Vlaams-Brabantse immigratie heeft de groei van de stad sterk beïnvloed. Het bevolkingscijfer nam toe van tienduizend omstreeks 1570 tot meer dan veertienduizend in 1622. Volgens de poortersboeken van 1573-1604 kwamen van de 538 nieuwe burgers er 242 of 45% uit de zuidelijke provincies. Dan moeten we er nog rekening mee houden dat velen het poorterecht niet kochten.

De stad had een overvloed aan geconfisqueerde kloosters, die konden worden omgezet in woonruimten. Vanaf 1578 bracht zij daar migranten onder. Ook konden deze leegstaande ruimten worden aangewend als industrievestiging. Briels noemt een

zwartververij, een blauwververij en een volderij, die telkens in kloosters plaats hadden gevonden. De tapijtweverijen, met vakmensen uit Oudenaarde en omgeving, waren ondergebracht in het convent van de Regulieren, dat al vlug 'Kleyn Vlaenderen' werd genoemd. Er zijn niet minder dan vierhonderd vijftig namen bekend van Vlaamse tapiissiers. Meestal waren zij met hun gezinnen naar Gouda overgekomen.

Dordrecht calvinistisch bolwerk

De stad aan de Merwede groeide van 12. 700 inwoners in 1564 naar 18. 270 in 1622. Het aandeel van de Brabantse, Vlaamse en Waalse Nederlanders is moeilijk vast te stellen door het verlies van de poortersboeken en de lichaatschapsboeken van kerkgenootschappen.

In 1581 trokken vele Bredase vluchtelingen de stad binnen, wat in Leiden

Het calvinisme genoot hier veel aanhang, vermoedelijk door de grote proletarisering van de bevolking en door de komst van de ballingen. Aan het einde van de zestiende eeuw was er ook een lutherse gemeente, die voornamelijk bestond uit vluchtelingen. In 1586 was er sprake van een Waalse gemeente, voornamelijk samengesteld uit Luikenaars. In 1624 kreeg een Vlaamse doopsgezinde gemeente een kerkgebouw toegewezen.

Ronduit slecht was de toestand van de katholieken, die hier feller dan elders vervolgd werden, wat de kleine kudde niet heeft uitgerooid maar integendeel zelfs versterkt. "

De transitohandel was hier van 1592 tot 1604 bijna volledig in handen van kooplieden uit het land van Luik.

De domstad Utrecht

Utrecht was de zetel van de regering van het Sticht van die naam en had in de zeventiende eeuw geen handels- en nijverheidspotentieel van grote betekenis.

Ondanks de ondertekening van de Unie van Utrecht in 1579, die onder meer streefde naar meer godsdienstvrijheid, groeide een anti- rooms sentiment en brak in 1580 opnieuw een beeldenstorm uit en werd een verbod uitgevaardigd op de katholieke eredienst met sluiting in de volgende jaren van heel wat kerken en kloosters.

Na 1578 waren er twee calvinistische kerken: een orthodox-calvinistische gemeente, die een strenge kerkelijke tucht nastreefde, en een libertijnse, die deze afwees. De libertijnen waren numeriek het sterkst, zodat in het begin van de zeventiende eeuw de stad tot de arminiaanse gezindte behoorde en de humanistische stroming er kon domineren.

In 1582 arriveerden de eerste Waalse protestanten, onder meer inwoners van Doornik. Sermoenen in het Frans vonden plaats in de Sint-Janskerk. In 1586 kwam er een zelfstandige Waalse gemeente tot stand.

Antwerpse immigranten stichtten in 1589 een lutherse gemeente, die slechts in particuliere woningen mocht vergaderen omdat zij geen vrijheid van werking kreeg 'opdat alle scheuringe inde religie ende republieque werdde verhoedt'.

Er zou ook een doopsgezinde gemeente hebben gefungeerd. In elk geval was er in 1606 sprake van ouderlingen en diakens 'die men die Vlamingen. . . noemt der Gemeente Godts tot Utrecht'.

De magistraat zette zich niet bijzonder in om immigranten aan te trekken. Wel versterkte hij het industrieel potentieel door weverijen in leegstaande kloosters onder te brengen. Tussen 1579 en 1600 lieten tweeënvijftig wevers uit Vlaanderen, Brabant en Limburg aan de Vesder zich inschrijven in het ambacht van de linnenwevers.

Vóór 1650 was het in Utrecht vrij gemakkelijk om het burgerschap te verkrijgen. De vluchtelingenstroom was er zeer groot maar bestond gedeeltelijk uit mensen uit de zuidelijke provincies die via Duitsland de domstad hebben bereikt. Ook heel wat Duitsers bevonden zich bij deze nieuwkomers.

Er waren drie gemeenten: de oude Vlamingen, de Friezen en de Hoog-Duitsers. Die van de Vlamingen was de grootste, met honderd vijftig volwassen leden.

Friesland

In het tolerante Friesland arriveerden in de jaren veertig van de zestiende eeuw al Vlaamse en Brabantse doopsgezinden. Onder hen bevonden zich, naast eenvoudige mensen, ook "neuswijse, snuffelsieke, onrustige en heethoofdige geesten, meest Vlamingen" die vanwege hun rechtzinnigheid de zaken naar hun hand poogden te zetten en zo grote moeilijkheden veroorzaakten in de kerkgemeente. Er ontwikkelden zich twee doopsgezinde groeperingen: de Vlaamse en de Friese. Deze oorspronkelijk geografische aanduidingen gingen in de loop van de zestiende eeuw meer en meer over in specifieke religieuze stromingen. In 1566 gingen Vlamingen en Friezen in Harlingen uit elkaar. De twee fracties, die elkaar in deze havenstad scherp bestreden, vielen in de loop van de jaren uiteen in nieuwe splintergroeperingen. In de jaren negentig van de zestiende eeuw waren er binnen het Nederlands doperdom, dus niet alleen in Friesland, zes groeperingen: de Waterlanders, genoemd naar een plattelandsgebied ten noorden van Amsterdam, de Oude Friezen, de Oude Vlamingen, de Jonge Friezen, de Jonge Vlamingen en de Hoogduitsers. In 1632 fuseerden de Oude en Jonge Vlamingen opnieuw.

Overijssel

De oude hanzestad Kampen was in 1572, het jaar van aansluiting bij de Opstand, nog overwegend rooms en de katholieke godsdienst bleef er de enige toegestane. Het aantal protestanten was aanvankelijk zeer gering. Dat gold ook voor de Vlaamse en Brabantse immigranten. Wel probeerde de overheid fabrikanten uit het zuiden aan te trekken en trok ze hiervoor subsidies uit.

In 1594 verleende de vroedschap toelating tot de vestiging aan een tiental 'meysers van de ververie' met hun werkvolk, evenals een tiental families van Belle die de nieuwe draperie moesten invoeren.

Tussen 1595 en 1598 kwamen Vlaamse lakenwevers van Leiden over, evenals Zuid-Nederlanders van Engeland. Ook stelde de stad pogingen in het werk om mensen uit het land van Luik tot de overtocht te bewegen.

De Deinzenaar en historicus Willem Baudartius was hier predikant en tevens gedeputeerde van de kerken van Overijssel.

In de zeventiende eeuw viel de doperse beweging in Blokzijl uiteen in verschillende groepen. De drie belangrijkste waren de Vlamingen, de Danziger oude Vlamingen en de zonisten. Allemaal hadden ze hun eigen kerkgebouw en hun eigen voorgangers. In 1802 gingen zij op in de verenigde doopsgezinde gemeente.

In Overijssel, vanouds een regio met linnenproductie, arriveerden vluchtelingen uit Kamerijk en Kortrijk, die gespecialiseerde textielwerkers waren.

Groningen

In tegenstelling tot de Ommelanden koos Groningen de zijde van de koning. De burgerij toonde zich anti-protestants en was in 1593 nog in meerderheid tegen de Unie van Utrecht gekant. In 1594 dwong prins Maurits de stad echter tot overgave en al vlug arriveerden er Waalse vluchtelingen, die in 1618 een eigen gemeente oprichtten.

Zeeland

In Zeeland begon de Opstand op Walcheren, toen de Watergeuzen in april 1572 de haven van Vlissingen veroverden. Die haven was strategisch gelegen aan de monding van de Home of Westerschelde, met een controlefunctie op de vaart van en naar Antwerpen.

Nog in dezelfde aprilmaand boden zich in **Vlissingen** de eerste migranten aan Waalse hervormden die al in Engeland een toevlucht hadden gevonden. In 1582 volgden vluchtelingen uit Doornik, zodat in 1584 een Waalse kerkgemeente tot stand kon komen. De stad, met in 1577 een bevolking van ongeveer 4500 zielen die bijna negenhonderd huizen betrokken, was aan het eind van de jaren tachtig ook al met ongeveer één derde toegenomen. Tussen 1583 en 1658 vestigden zich meer dan honderd dertig Oostendse families in Vlissingen.

Middelburg, de belangrijkste stad op het eiland **Walcheren**¹, bleef echter de koning trouw, zodat in 1572 de Watergeuzen de stad belegerden. De Spaanse bevelhebber Mondragon moest zich in 1574 na een beleg van twintig maanden overgeven. Onnodig te zeggen dat tijdens dit beleg de stad een zware crisis doormaakte.

Na afloop kwam de economische expansie vrij vlug op gang. Vooral na de val van Antwerpen ontwikkelde Middelburg zich tot een belangrijke handelsstad. Aan het einde van de eeuw was het stedelijk grondgebied door stadsuitleg verdrievoudigd. Tussen 1570 en 1620 verdrievoudigde ook het inwonertal. Daarin speelde de Brabantse en Vlaamse immigratie een buitengewoon belangrijke rol.

De vroedschap stuurde zoals gezegd in 1585 schepen naar de metropool om vluchtelingen op te halen. Bij aankomst werden gratis bier en brood uitgedeeld. Een ambtenaar nam plaats aan een stadspoort om iedereen die van Brabant kwam te registreren. Ook al in 1584 had de magistraat voor een kleine vloot gezorgd die onder het bevel van de Gentenaar Jacques de Waele" tussen Philippine en Middelburg heen en weer voer om vluchtelingen over te zetten.

Arme vluchtelingen vonden een onderkomen in de abdij. De lidmaten- hoeken van de kerk tonen aan dat in de jaren 1584, 1585 en 1586 niet minder dan respectievelijk vierhonderd, elfhonderd vijfenvijftig en elfhonderd vijftig migranten deelnamen aan het avondmaal.²

De Raad van State verbood meermaals de immigratie, uit vrees voor spionnen, maar de Staten van Zeeland verzetten zich krachtig tegen hun hogere overheid. In 1589 lieten ze hun ontstemming blijken bij monde van de Middelburgse stadspensionaris Jan van de Warcke, nota bene een ingeweken Antwerpenaar. Uit de protesten van de Staten mag blijken hoe essentieel zij de inwijking achtten voor het economisch leven in hun provincie.

De calvinistische gemeente bestond grotendeels uit vluchtelingen van het zuiden. Het ging om vrij grote aantallen uit Artesië, Henegouwen en het Doornikse. Al in 1574 kregen zij ook een Waalse kerk, de eerste in de noordelijke provincies. De lutherse gemeente, in 1585 gesticht door voornamelijk Antwerpse emigranten, kon niet op godsdienstvrijheid rekenen. Zij vergaderde daarom in particuliere huizen. Pas in 1617 konden ze met instemming van de overheid een eigen kerkgebouw in gebruik nemen. Nederlandse doopsgezinden kwamen over uit Engeland, waar ze aan een genadeloze vervolging waren overgeleverd. Ook op de Zeeuwse eilanden was de komst van 'dit

¹ Op bijna alle dorpen op Walcheren kwamen een groot aantal Vlamingen wonen. Hun nageslacht woont er nog.

² Nog steeds kent Middelburg een buurtschap Klein-Vlaanderen.

gespuis', zoals zij zeer onheus werden omschreven, niet gewenst. De katholieke gemeenschap kon evenmin op enige waardering rekenen. Het klimaat was in Middelburg uitgesproken anti-rooms.

Nadat in 1572 Mechelaars in **Veere** terechtkwamen heeft dit Walcherse stadje, befaamd als stapelplaats van Schotse wol, in de jaren tachtig van de zestiende eeuw vooral mensen uit Oostende aangetrokken. Dat was nog meer het geval in 1604, toen de latere koningin der badsteden in handen viel van de aartshertogen en het grootste deel van de bevolking voor Veere en de ballingschap koos.

Daar vestigde zich in 1585 ook het Brugse schildersgeslacht Finson. Stamvader Jacob was in de eerste helft van de zestiende eeuw in de reienstad geboren. Na juni 1585 verliet hij Brugge en vestigde zich met zijn gezin in Veere, waar hij in 1606 het poorterschap kocht. Hij overleed omstreeks 1608. Zijn zoon Arnout I, ook schilder, volgde zijn vader naar Veere. Een andere zoon, Louys I, werd waarschijnlijk nog in Brugge geboren omstreeks 1570/75, maar maakte carrière in Italië en belandde ten slotte in Amsterdam, waar hij in 1617 ongehuwd overleed. Arnout I Finson had een zoon Pieter I, die in Veere ter wereld kwam maar later naar Amsterdam vertrok, waar hij mogelijk bij zijn hoger genoemde oom Louys in de leer was. Na heel wat omzwervingen keerde hij naar Veere terug. Hij overleed er na 1665.

Arnemuiden, een Walcherse haven met een groot middeleeuws verleden, kende in de zestiende eeuw een terugval. De stad koos in 1572 voor de Opstand en kende al snel een forse immigratie van Vlamingen en Brabanders. Ook Walen afkomstig uit Engeland streken in het stadje neer. De ingevoerde textielnijverheid zorgde tot het begin van de zeventiende eeuw voor een kortstondige heropbloei.

Het fraaie **Zierikzee** op Schouwen ging in 1572, enige maanden na Vlissingen, op zijn beurt over naar de staatse zijde, echter met handhaving van de roomse godsdienst. Daaraan maakte de Vlaamse predikant Dathenus al snel een eind. Waalse calvinisten, die voorheen naar Engeland waren gevlucht, zochten in Zierikzee een toevlucht. In 1587 stichtten zij een Waalse gemeente. Waarschijnlijk waren in de stad ook anabaptisten gevestigd, met alle moeilijkheden die dat heeft opgeleverd.

Het kleine Zuid-Bevelandse stadje **Goes** bleef in 1572 koningsgezind maar kon uiteindelijk in 1578 niet weerstaan aan de calvinistische druk vanuit Walcheren. Tussen 1589 en 1640 kregen niet minder dan honderd dertig Vlaamse gezinnen er het poorterecht.

Nog op Zuid-Beveland was '**s Heer Arendskerke** in 1585 door minstens vijftien volwassen Vlamingen bewoond. In 1594 was meer dan 80% van de calvinistische gemeente, die toen ongeveer zestig lidmaten telde, er uit Vlaanderen afkomstig.

De rest van de Republiek

Zoals uit Zeeuwse voorbeelden mag blijken bleef de immigratie niet alleen beperkt tot de grotere steden. Ook in kleine stadjes en op het platteland zochten vluchtelingen hun heil. Velen waren overigens zelf plattelanders.

In de Achterhoek, Enschede, Oldenzaal, Ootmarsum, Almelo, Deventer en Zwolle arriveerden vluchtelingen uit Kamerijk en Kortrijk die gespecialiseerde textielwerkers

waren. Dat is niet verwonderlijk: de Achterhoek was immers een bekend centrum van linnenproductie. Zij zou in **Twente** zijn geïntroduceerd door Vlaamse en Westfaalse emigranten, die de wevers van de kleine stadjes Enschede, Oldenzaal, Ootmarsum en andere voor zich lieten werken. Het algemene centrum was Almelo, de handelscentra waren Deventer en Zwolle.

De oude havenstad **Harderwijk** in Gelderland was een van de vele steden die Vlaamse en Brabantse ambachtslieden trachtte aan te trekken vanuit Engeland. In 1593 richtte zij brieven aan de Vlaamse kerkgemeenten van Londen, Norwich, Colchester en Sandwich, steden met een sterke Zuid-Nederlandse inslag. De traditionele voorrechten van vrij burgerrecht, een woning, vrijstelling van wacht en accijns moesten de gegadigden over de brug halen. Om het nodige vertrouwen te wekken trok de stad de wakkere Vlaamse predikant Plancius aan de mouw, die schreef dat het hier (in Harderwijk) goed leven was en 'in gelyckenisse van Brabant'. De reactie in Engeland was gunstig en in 1594 en 1595 kwamen tientallen gezinnen per schip via Amsterdam in Harderwijk aan, waar zij in kloosters en woonhuizen onderdak vonden. ""

Het latere Staats-Brabant werd door het noorden als inferieur en heterogeen beschouwd. Wij hebben het niet in ogenschouw genomen maar bij het zuiden gerekend. Dat is, toegegeven, een arbitraire visie, want *stricto sensu* was dit gebied een generaliteitsland.

Ten slotte willen we nog vermelden dat tal van vluchtelingen terechtkwamen in kleine lokaliteiten en in de plaatselijke bevolking opgingen zonder veel sporen in de archieven na te laten, Over de omvang van die nederzettingen is vooralsnog weinig of geen informatie voorhanden.

XII. Andere landen

Door de uitwijking naar Noord-Europa was de invloed van de 'Vlaamse' kunst er vrij groot. De baksteenarchitectuur was al in de Middeleeuwen in het hele **Oostzegebied** doorgedrongen en onze architecten waren ook als emigranten bedrijvig in steden zoals **Kopenhagen** en **Danzig**.

Naast Denemarken dient ook **Zweden** te worden vermeld als aantrekkingspool. Wij hebben reeds de aandacht gevestigd op Louys de Geer en zijn relatie met Zweden. Hij was niet de enige: tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw vertrokken honderden families vanuit het prinsbisdom Luik naar Zweden, waar zij werk zochten en vonden in de ijzerindustrie en in manufacturen. De Zweedse koningen wilden hun nog onderontwikkelde land op West-Europees niveau brengen en probeerden daarom bekwame arbeidskrachten uit de metaalindustrie aan te trekken. Het naar het lutheranisme overgegangene rijk kon uiteraard protestanten uit een katholiek vorstendom vrijheid van religie bieden. Toch lag intolerantie niet aan de basis van de emigratie uit Luik. De hoofdoorzaak van de uittocht moet veeleer in economische richting worden gezocht. De neutraliteit van het prinsbisdom tijdens de Dertigjarige Oorlog had de export bemoeilijkt van een nijverheid die tot volle bloei was gekomen door de ontwikkeling van nieuwe methodes in de ijzersmeedkunst. Vandaar dat de actieve bevolking van het land van Luik in Zweden een gunstig klimaat aantrof voor een definitieve vestiging.

Meer zuidwaarts fungeerde **Parijs** als een belangrijk commercieel centrum en als eindpunt voor emigratie. Volgens een 'avertissement ser l'elat des choses en Flandre' van Alava, de Spaanse gezant in Parijs, opgesteld in 1570, zouden meer dan vierhonderd Antwerpse kooplieden naar Parijs zijn gevlucht, anderen zochten een

onderkomen in de Loirestad Blois. Ook **Calais en Rouaan** veel migranten op. De Normandische havenstad was al in vroegere tijden een voor de Antwerpse scheepvaart zeer gewaardeerde aanlegplaats, de Rouaanse kaai in de Scheldestad, vanwaar de vaartuigen afzeilden, getuigt daar nog steeds van. Ten slotte gingen predikanten uit de Nederlanden tussen 1559 en 1569 ook voor in de gereformeerde kerk van de Franse grensstad Metz.

Het Athaeneum Illustre en de Latijnse scholen

Aan de universiteiten en Doorluchtige Scholen (ook Atheneae Illustria genoemd: hogescholen zonder ius promovendi) van de Noordelijke Nederlanden doceerden verschillende Vlamingen.

In de Latijnse scholen treffen we bijzonder veel Brabanders en Vlamingen aan als docent. Opmerkelijk is ook het grote aantal zuiderlingen in de leidinggevende functies van rector en conrector.

Wij hadden het al over de Latijnse scholen van Amsterdam en Haarlem. Een ander voorbeeld was de Latijnse schoolmeester Pieter Carpentier uit Antwerpen, die het tot rector bracht van de Latijnse school in Rotterdam. Andere rectoren waren in Brielle Reynerus Donteclocq uit Ieper, in Delft Jason van Langemersch, eveneens uit Ieper, in Vlissingen Joris de Raadt uit Nieuwkerke en in Dordrecht Franciscus Nancius uit Izenberge, die er ook oude talen doceerde. Pieter de Bert, vader van Bertius, was rector in Goes en Pieter de Champs uit Nieuwkerke stond aan het hoofd van een Franse school in Amsterdam.

Isaac Beekman was theoloog en wiskundige. Hij werd in 1588 in Middelburg geboren als zoon van een Vlaamse kaarsenmaker. Hij studeerde theologie en wiskunde in Leiden en werd zoals zijn vader kaarsenmaker in Zierikzee (1611). Hij deed in 1616 zijn bedrijf van de hand en ging medicijnen studeren in het Normandische Caen, waar hij promoveerde in 1618. Na zijn terugkeer in de Republiek trad hij in contact met René Descartes, de Franse filosoof, die het Hollandse liberale klimaat beter geschikt achtte voor zijn studiewerk. In 1619 werd Beekman conrector in Utrecht, in 1620 docent van de Latijnse school en in 1627 rector van de Latijnse school in Dordrecht, een functie die hij uitoefende tot aan zijn dood in 1637.

'Vlaamse' hoogleraren in Leiden

Leiden en Holland bezaten onvoldoende intellectueel potentieel om de nieuwe universiteit van een wetenschappelijk geschoold professoraat te voorzien. Daarom was het noodzakelijk een beroep te doen op grijze cellen uit de zuidelijke provincies. De toevoer van Brabants en Vlaams intellect droeg zeer substantieel bij tot de opbloei van de wetenschappen in de jonge Republiek.

De belangrijkste coryfee in het Bataafse Athene was ongetwijfeld Justus Lipsius, een van de leidende intellectuele figuren van het humanisme.

Verder doceerde Franciscus Raphelengius, de schoonzoon van Christoffel Plantin, er Hebreeuws en Arabisch. Grieks werd er gedoceerd door Lambertus Barlaeus, Daniel Heinsius, Bonaventura Vulcanius en Antonius Walaeus, wijsbegeerte door A. Damman uit Gent en Arnoldus Geulincx uit Antwerpen.

Voor de godgeleerdheid werden Antonius Thysius, Franciscus Gomarus, Johan Bolus, Johannes Polyander van de Kerckhove, Jeremias Bastingius, Petrus Bertius en faculteit der rechten doceerde Joost van Meenen, en in de faculteit der wetenschappen de botanici Clusius en Dodoens.³

Ook menig zuiderling kwam hier studeren. Onder de studenten bevonden zich veel zonen van belangrijke emigrantenfamilies, zoals de van Aerssens.

De jurist Joost van Meenen werd in het midden van de zestiende eeuw geboren in Mene en overleed in het begin van de zeventiende eeuw in 's-Gravenhage. Hij

³ Onderzoekers hebben er regelmatig op gewezen welk een grote invloed de Vlaamse theologen hebben gehad in de tot standkoming van de STATENBIJBEL!

studeerde rechten in Orléans. In 1572 verbleef hij in Den Haag, in 1584 was hij pensionaris van Dordrecht. Hij ondernam verschillende diplomatieke zendingen, onder meer naar de koning van Denemarken in 1594. Vanaf de oprichting van de Leidse universiteit in 1575 doceerde hij er rechten.

De theoloog Franciscus Gomarus werd in 1563 geboren in Brugge, Hij overleed in 1641 in Groningen. Na studies in Straatsburg, Oxford, Cambridge en Heidelberg promoveerde hij in 1594 in de theologie. Hij werd predikant van de calvinistische vluchtelingengemeente van Frankfurt in 1586 en van Hanau in 1594. Datzelfde jaar werd hij benoemd tot hoogleraar in Leiden. In 1599 werkte hij als revisor mee aan de Bijbelvertaling. Deze 'balling van het yvrig Vlaenderlant' kreeg vooral naam door zijn theologische strijd met Arminius, waardoor hij het symbool werd van de rechtgelovigheid. In 1611 werd hij predikant in Middelburg en in 1618 rector van de Groningse universiteit. '

De theoloog Johannes II Polyander van Kerckhoven werd in 1568 geboren in Metz en overleed in 1646 in Leiden. Hij bezocht de Latijnse school in Bremen en studeerde vervolgens in Heidelberg. In 1591 werd hij Waals predikant in Dordrecht. Van 1611 tot 1646 was hij hoogleraar theologie in Leiden, in opvolging van Franciscus Gomarus. Hij was herhaaldelijk rectormagnificus en trad ook op de voorgrond tijdens de synode van Dordrecht. Polyander stond bekend als een gematigd en verzoeningsgezind theoloog.

De theoloog Antonius Walaeus werd in 1573 geboren in Gent en overleed in 1639 in Leiden. In 1584 vluchtte hij met zijn ouders naar Walcheren. Hij studeerde in 1596 theologie in Leiden, met een beurs van de Staten van Zeeland. Nadat hij gereformeerd predikant was geweest te Koudekerke en Middelburg en hoogleraar aan de Illustere School in Middelburg, werd hij in 1619 tot aan zijn overlijden hoogleraar in Leiden. In 1618 werd hij door de Staten van Zeeland naar de synode van Dordrecht afgevaardigd.

Hét Leidse pronkjuweel was Justus Lipsius. De Brabantse humanist vluchtte in 1578 voor het oorlogsgeweld en omdat hij zich in Leuven bedreigd voelde naar Leiden. Daar was immers in 1575 de eerste universiteit van de Noordelijke Nederlanden opgericht, tevens de eerste niet-katholieke hogeschool van de Zeventien Provinciën. Van 1572 tot 1574 had Lipsius al gedoceerd aan de lutherse universiteit van Jena. Leidse vrienden waren Janus Doussa en Jan van Hout, die een groot aandeel hadden in de groei van de jonge universiteit. Al in 1579 werd Lipsius aangesteld tot rector magnificus. Viermaal vervulde hij een rectoraatsfunctie.

Als balling schreef Lipsius een werk in twee boeken dat verwees naar zijn ervaringen met het tijdsgebeuren: *De constantie*. Het werd in 1584 in Leiden gepubliceerd bij niemand anders dan Christoffel Plantin onder de lange titel *De constantia libri duo qui allognitun prarcipue continent in publicis malis*. Verwijzend naar het ideeëngoed in de geschriften van Seneca en Cicero preeste Justus Lipsius een stoïcijnse standvastigheid aan. In deze tijden van onrust en oorlog in het onzalige Nederland of zoals hij het uitdrukte 'infausta Belgica' moest zij voor de ballingen een rustiger gemoedstoestand tot stand brengen, een vorm van tevredenheid en geluk creëren. Troostende christelijke argumenten ging hij uit de weg, wat hem later wel de kritiek van jezuïeten opleverde. Fragmenten uit het werk werden overigens op de Index van verboden boeken geplaatst.

Het vertrek van Lipsius uit Leiden deed heel wat stof opwaaien. De hoofdoorzaak van zijn vertrek lag in zijn dispuut met Coornhert, literator, theologen filosoof, die, zeer progressief voor die tijd, een voorstander was van de scheiding van kerk en staat. Justus Lipsius verwierp traditiegetrouw de godsdienstvrijheid omdat de staatkundige

eenheid de eenheid van godsdienst niet kon missen. Uit de ontstane polemiek keerde de publieke opinie zich tegen Lipsius, die in 1591 de Republiek verliet. Hij keerde er niet meer terug en sprak zich vervolgens openlijk voor het katholicisme uit.

Vlaamse professoren aan andere universiteiten

Ook de universiteiten of hogescholen van Franeker (1585), Harderwijk (1600), Groningen (1614) en Utrecht (1636) deden een beroep op Vlaamse intelligentsia.

In het stille Friese Franeker werd in 1585 een universiteit gesticht door stadhouder graaf Willem-Lodewijk. Het was een heuse universiteit met vier faculteiten: theologie, rechten, medicijnen en schone kunsten. Met het oog op de hervorming was vooral de theologische faculteit van belang. Van de Vlaamse docenten verdient vooral Johannes Drusius onze aandacht.

Johannes Drusius (Van den Driessche) werd in 1550 geboren, in Oudenaarde en overleed in 1616 in Franeker. Hij vluchtte naar Londen, waar zijn vader al verbleef, studeerde oosterse talen in Cambridge en werd hoogleraar in Oxford (1572-1576), waar hij Hebreeuws, Chaldeeus en Syrisch doceerde. In 1577 werd hij professor oosterse talen in Leiden en in 1585 professor in Franeker, waar studenten uit Engeland, Schotland, Denemarken, Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, Polen en Hongarije zijn colleges volgden. Als remonstrant werd hij heftig bestreden.

In 1600 werd in Harderwijk een hogeschool gevestigd, die in 1617 door de Staten van Gelderland tot de rang van universiteit werd verheven. Hier kreeg de Gentenaar Jacob van Zevécote de leerstoel geschiedenis aangeboden.

Jacob van Zevécote werd in 1596 geboren in Gent. Hij was dichter en filoloog maar was vooral bekend als treurspeldichter, zowel in het Nederlands als het Latijn. Hij gaf ook een bundel Latijnse verzen uit. Na rechtenstudies in Leuven trad hij in 1616 in bij de augustijnen. Hij doceerde welsprekendheid in Gent (rond 1620) en Brussel (1622). In 1623 vertrok hij naar Leiden, naar zijn neef Daniel Heinsius. Daar nam hij de hervormde godsdienst aan. In 1626 werd hij lector en in 1627 hoogleraar in de welsprekendheid en de geschiedenis aan het Veluwse gymnasium in Harderwijk, waar hij in 1642 overleed.

**De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen,
1568-1585, 1994**

Door

O. Boersma

Het Convent van Wezel: een raadsel opgelost?

[197] Het Convent van Wezel¹ is vanaf de zeventiende eeuw en met nadruk in de 19e en 20^e eeuwse geschiedschrijving beschouwd als het feitelijke begin van een gereformeerde, presbyteriaal-synodale kerk in de Nederlanden. De Synode van Emden van november 1571 is in die optiek een bekrachtiging en vastlegging van de voornaamste besluiten van dit Convent van Wezel.

Dit Convent van Wezel stelt de (kerk-)historicus al lange tijd voor vragen. Wanneer we de kerkhistorische handboeken raadplegen over het Convent, merken we een zekere verlegenheid op bij de beschrijving van de volgorde van de gebeurtenissen. Het Convent van Wezel komt min of meer uit de lucht vallen in 1568. De periode van driejaar tussen het Convent en de synode van Emden roept ook vragen op. Is er in de tussentijd niets gebeurd? Na enkele voorzichtig geformuleerde alinea's gewijd aan het Convent gaat men over tot de bespreking van de synode van Emden. Bij die gebeurtenis kan men zich weer baseren op verscheidene schriftelijke bronnen².

Ook de specialisten kennen deze verlegenheid rond het Convent. In 1911 promoveerde de gereformeerde predikant Jan de Jong op een proefschrift dat geheel gewijd was aan het

1) De 'artikelen van het Convent van Wezel' zijn -met een Duitse vertaling-opgenomen in: J.F.G. Goeters (ed.), *Die Beschlüsse des Weseler Konvents von 1568*. Düsseldorf 1968.

2) Cf. Bakhuizen van de Brink e.a., *Handboek der Kerkgeschiedenis III*, Leeuwarden 19804, p. 273. Otto J. de Jong: *Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 1980¹⁰, p. 221. Dowley/Jelsma, *Handboek van de geschiedenis van het Christendom*, Den Haag 1979, p. 396.

[198] Convent van Wezel³. Met een omvattend onderzoek naar de ondertekenaars trachtte hij te komen tot een nadere bepaling van plaats en tijd, zonder daar ten volle in te slagen⁴. Robert Fruin, die de vroege jaren van de Nederlandse Opstand gedetailleerd bestudeerde, had zich twintig jaar tevoren al vragen gesteld over het 'opzettelijk ignoreren van hetgeen te Wezel was verricht' in de beraadslagingen van

de Emdense synode⁵. Hij nam aan dat hiervoor een 'gewichtige reden' moest hebben bestaan. Hij dacht hierbij aan een strijd tussen rekkelijke en precieze gereformeerden. De eersten zouden hun ideeën meer in de besluiten van Wezel teruggevonden hebben. De tweede groep zou op de synode van 1571 haar zienswijze doorgedrukt hebben. Het irriteerde Fruin dat zelfs Marnix, toch aanwezig bij het Convent, handelde alsof niets gebeurd was⁶. J.J. Woltjer leverde in de gedenkbundel van de synode van Emden uit 1971⁷ een nieuwe bijdrage in dit debat over rekkelijken en preciezen in Emden. Al eerder had D. Nauta zich gebogen over de verhouding tussen de synode van Emden en de artikelen van Wezel en daarbij de opinie van Fruin weersproken⁸. Ondanks deze aandacht van specialisten bleven plaats en datum van het Convent onzeker. Deze onzekerheid bracht de voormalige archivaris van de Nederlandse Hervormde Kerk, dr. J.P. van Dooren, op het idee nader onderzoek te verrichten. In een artikel uit 1980 heeft hij zijn bevindingen neergelegd⁹. Hij wees erop dat wij in feite niets met zekerheid weten over wat er in Wezel op 3 november 1568 gebeurd is. Wij weten niet hoe men zich op deze gebeurtenis in Wezel voorbereidde. Onbekend is ook hoe de artikelen van Wezel op de synode van Emden besproken zijn. Met verbazing constateert hij dat de eerste vijftig jaar na deze gebeurtenis in geen enkele bron sprake is van het Convent van Wezel. Hoe rijmt men deze onzekerheid met het belang van die bijeenkomst, die zoveel invloed heeft uitgeoefend op het ontstaan van de eerste Nederlandse gereformeerde kerkorde? Elke gemeente zou reden hebben trots te zijn een dergelijke bijeenkomst te hebben geherbergd. Maar vreemd genoeg is in de Nederlandse gemeente van Wezel geen spoor van het Convent terug te vinden.

3) *De Voorbereiding en Constitueering van het Kerkverband der Nederlandsche Gereformeerde Kerken in de zestiende eeuw*. Historische Studiën over het Convent te Wezel (1568) en de Synode te Emden (1571), eerste gedeelte, Groningen 1911. Het tweede gedeelte is nooit verschenen.

4) *Ibidem*, p. 192-193, waar De Jong toegeeft dat omtrent de verblijfplaats van de ondertekenaars in 1568 veel in het ongewisse is gebleven.

5) In het artikel 'De voorbereiding in de ballingschap van de gereformeerde kerk van Holland', hier geciteerd uit *Verspreide Geschriften II*, 's-Gravenhage 1900, p. 235-276.

6) Fruin, a.w., p. 258.

7) 'De politieke betekenis van de synode van Emden', in D. Nauta e.a., *De Synode van Emden, October 1571*, Kampen 1971, /). 22-49.

8) In het artikel 'Wezel (1568) en Emden (1571)', in *NAKG XXXVI* (1949), p. 220-246, ook verschenen in de bundel artikelen van zijn hand: *Opera Minora*, Kampen 1961, p. 30-56.

9) J.P. van Dooren: 'Der Weseler Konvent 1568. Neue Forschungsergebnisse' in *Monatshefte für Evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes* 31 (1982), p. 41-55.

[199] Zelfs nu het onderzoek naar deze periode van het ontstaan van de Gereformeerde Kerk zoveel voortgang geboekt heeft, blijft het raadsel bestaan. Recentelijk zijn bovendien enkele belangrijke bronnen uitgegeven. Maar noch in de

kerkeraadsacta van de Nederlandse gereformeerde kerk te Wezel¹⁰, noch in die van Emden¹¹ vinden wij enige referentie naar het Convent van Wezel. Ook in de acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente in Londen vinden wij geen nadere gegevens¹².

De vraag die ik in het onderzoek aanvankelijk probeerde te beantwoorden was: 'Waarom is, noch in de contemporaine kerkeraadsnotulen van de meest betrokken Nederlandse kerken, noch in de correspondentie, noch in de contemporaine geschiedskronieken als die van Emanuel van Meteren, ook maar iets geschreven over dit Convent van Wezel?'

Bij de beantwoording van die vraag werd ik mij steeds meer bewust van het inzicht, dat niet de plaats, maar de datering van het Convent van Wezel het hoofdprobleem vormt voor de plaatsing van dit Convent in de geschiedschrijving van de totstandkoming van een Nederlands kerkverband. Sommigen houden vast aan de 'klassieke' plaats en datum. Een goed voorbeeld bieden J.G.J. van Booma en J.L. van der Gouw in de inleiding tot hun uitgave van de kerkeraadsprotocollen van Wezel 1573-1583¹³. De argumenten die zij daarvoor aanvoeren zijn echter zwak. In de eerste plaats voeren zij een zinsnede aan uit de Ordeninge der elristen der uutlandisscher Duutschef gemeynte binnen Wesel, van januari 1574. In het vierde artikel van dit document komt ter sprake dat 'De auderlingen, in haeren dienst bevesticht zijnde, sullen de articulen des geloofs, so hierna beschreven, metsam die articulen der discipline die hier ende in den emdisse Synodo besloten zijn, bestaden¹⁴.' Het woordje 'hier' zou verwijzen naar de besluiten van Wezel. Men dient hier eerder te denken aan de actuele vergadering van 13 januari 1574, waar getracht werd een eigen discipline op te stellen, zoveel mogelijk naar het voorbeeld van Emden. Het tweede argument is nog minder direct. Een tuchtgeval zou besproken zijn in aanwezigheid van een aantal mensen, die ook ondertekenaars van het Convent van Wezel waren. Van Booma en Van der Gouw concluderen hieruit dat dit geschied moet zijn ter gelegenheid van het Convent van Wezel in 1568. Deze datering vindt geen steun in de acta (op 18 en 25 januari 1574!), en kan heel goed van later datum zijn. Het derde argument, een vermelding uit het midden van de zeventiende eeuw, kan helemaal buiten beschouwing gelaten worden als direct bewijs van plaats en tijd.

Dr. J.P. van Dooren stelde in het bovengenoemde artikel de hypothese op dat het Convent in de nabijheid van Antwerpen, plaats zou hebben gevonden, aan het eind van 1566 of in het

10) *Communio et materfidelium. Acta des Konsistoriums der niederländischen reformierten Flüchtlingsgemeinde in Wesel 1573-1582*, ed. J.G.J. van Booma und J.L. van der Gouw, in de Schriftenreihe des Vereins für Rheinische Kirchengeschichte 103, Delft/Köln 1991. Hierna geciteerd als KPWesel.

11) *Die Kirchenratsprotokolle der reformierten Gemeinde Emden 1557-1620, Teil I: 1557-1574*, uitgegeven in de serie 'Stadteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Stadtgeschichte in Munster', serie C (Quellen), Band 3, Teil 1, ed. H. Schilling en K.-D. Schreiber, Köln/Wien 1989.

12) *ACTA NL II*. 13) Cf. *KP Wesel*, p. 16-17. 14) *KPWesel*, p. 153.

[200] begin van 1567, misschien wel in Wuustwezel. De theorie werd aantrekkelijk gevonden, maar kreeg geen verdere bevestiging van andere onderzoekers¹⁵. Waar en wanneer vond het Convent van Wezel nu werkelijk plaats? In het voorgaande heb ik gewezen op het feit dat het Convent van 1568 'uit de lucht komt vallen'. Tussen 1568 en 1571 is geen respons bekend. Dit negeren van het Convent van Wezel heeft tot nu toe niemand kunnen verklaren. Maar moeten we het Convent dan eerder, of juist later in de tijd plaatsen?

In de loop van mijn onderzoek naar de Franse, Nederlandse en Italiaanse kerken in Londen 1565-1600 werd mij allengs duidelijker, dat deze Londense kerken in de periode 1567-1569 zeker niet betrokken kunnen zijn geweest bij het ontwerp van een kerkorde voor de hele Nederlandse kerk. Daarvoor waren zij teveel bezig met interne tegenstellingen en problemen. De Nederlandse kerk bevond zich in een ernstige crisis als gevolg van de 'Winghense twisten'. De opstelling van de Nederlandse predikant Godfried van Winghen inzake het gebruik van doopgetuigen, het gebruik van geweld bij de bevrijding van gevangen protestanten in de Nederlanden en zijn veroordeling van de Beeldenstorm hadden in de loop van 1568 de kerk verscheurd. De diakenen stonden lijnrecht tegenover het consistorie van predikant en ouderlingen. Talloze nieuw aangekomen protestanten die bij het geweld betrokken waren geweest, weigerden zich bij de Nederlandse kerk aan te sluiten. Zij prefereerden de Franse, Italiaanse of de Anglicaanse kerk. In het najaar vanaf 1568 vond zelfs een schisma plaats, dat pas in het voorjaar van 1569, door bemiddeling van de zojuist gearriveerde Joris Wybo, werd beëindigd. De crisis had tevens geleid tot vervreemding van de Nederlandse kerk in Londen van haar geloofsgenoten in de Zuidelijke Nederlanden, vooral van die in Antwerpen¹⁶. Het leek mij echter niet goed denkbaar dat de belangrijke vluchtelingenkerken in Londen wier bij zo'n plan betrokken zouden zijn geweest.

Ook de politieke situatie pleit niet voor een datering in november 1568. Eén maand tevoren, in oktober 1568 was de veldtocht van Oranje langs de Maas een desastreuze 'nederlaag zonder strijd' geworden. Oranje werd door geldgebrek gedwongen zijn leger af te danken. Was dit nu een moment om over kerkelijke organisatie te spreken? En dan nog in vertrouwenwekkende termen als 'wanneer de Heer het vaderland zal hebben geopend'. Dit vertrouwen moet juist toen op een dieptepunt zijn geweest bij allen in de omgeving van de prins. Op grond van deze overwegingen was het voor mij inmiddels een uitgemaakte zaak dat het Convent van Wezel, als het al plaatsgevonden had, later moest hebben plaatsgevonden. Een voorlopige bevestiging van dit idee vond ik terug in veel gegevens uit De Jongs dissertatie en Van Doorens artikel. Het kost de beide auteurs de grootste moeite de ondertekenaars van het Convent bij elkaar te brengen in 1568 of 1567. Als we denken aan een datum na 1569 kunnen we veel meer personen plaatsen, vooral in Emden, in Wezel en in het land van Keulen en Kleef. Maar met het analyseren van de verblijfplaats van de ondertekenaars komen we ook

15) Cf. R.H. Bremmer, *Reformatie en Rebelle*, p. 63-64. Marnef, Guido, *Antwerpen in Reformatietijd. Ondergronds Protestantisme in een internationale handelsmetropool, 1550-1577*. (onuitgegeven dissertatie, Leuven 1991. Deel I: tekst; II: Bibliografieën bijlagen), deel I, p. 298-299. Marnef noemt het voorstel van Van

Dooren een verleidelijke hypothese, waarvoor hij 'geen nieuwe argumenten [kan] aanvoeren die Van Doorens zienswijze nog meer kracht bijzetten.' Het is veelzeggend dat Marnef geen nadere bewijzen voor Van Doorens hypothese gevonden heeft, gezien de nauwkeurigheid waarmee hij het protestantisme in Antwerpen tussen 1557-1577 heeft onderzocht.

16) Cf. A. Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt*, Oxford 1992, p. 76-77.

[201] niet tot een bevredigende oplossing voor plaats en tijd van het Convent. We moeten ergens toch een aanwijzing kunnen vinden. Uitgaande van het vermoeden dat het Convent later moet hebben plaatsgevonden, ben ik uiteindelijk tot de volgende conclusie gekomen: *Het Convent van Wezel vond plaats kort na 4 juli 1571, vlak na de synode van Bedburg, en moet gezien worden als een concept-kerkorde gemaakt met het oog op de inmiddels geplande synode, die uiteindelijk vanaf 4 oktober 1571 in Emden zou plaatsvinden.* Het grote probleem tot nu toe bij het Convent was dat niemand een schriftelijke bron kon aanwijzen waarin sprake is van de artikelen van Wezel. Ik meen een duidelijke referentie gevonden te hebben. Op grond hiervan meen ik te kunnen aantonen dat er een bijeenkomst was van predikanten en gezanten van Willem van Oranje, en wel in Wezel, kort na 4 juli 1571. *De aanhef van de Wezeler artikelen luidt: Certa quaedam Capita seu articuli quos in ministerio ecclesiae Belgicae Ministri eiusdem ecclesiae partim necessarios partim utiles esse iudicarunt.* Een concept derhalve, bestaande uit zekere hoofdstukken of artikelen. Men zou derhalve moeten zoeken naar een verwijzing naar 'enige artikelen die in Wezel besloten zijn'. Deze Nederlandse verwijzing komt voor, en wel in de correspondentie van de Nederlandse kerk in Londen, in de brief van deputaten van de synode van Bedburg van 24 juli 1571 aan het consistorie van de Nederlandse kerk in Londen, gepubliceerd in J.H. Hessels' *ELBA II*, 108. Deze brief wordt in extenso aangehaald door Fruin, en ook besproken door F.L. Rutgers. De brief was ook bekend aan de bovengenoemde schrijver van een studie over het Convent van Wezel, Jan de Jong. Toch hebben zij allen te weinig aandacht geschonken aan de brieven de daarin genoemde documenten.

De brief handelt over een spoedig bijeen te roepen synode in Emden. Samen met de brief arriveert een pakket documenten. Elk document komt ter sprake in de brief. J.H. Hessels heeft in zijn editie, conform het manuscript, in de marge deze documenten aangeduid met de hoofdletters A, B, C, D en E. Het document aangeduid met B betreft de besluiten van de synode van Bedburg, zoals duidelijk blijkt uit de vermelding van de aanwezigheid van marginalia bij deze acta. Doel van dit document is het aantonen van de noodzakelijkheid van een synodale bijeenkomst op korte termijn. Document C is een brief van Philips van Marnix aan de kerk van Emden¹⁷. Document D betreft een vertrouwelijke brief waarin tijd en plaats van de geplande synode wordt geopenbaard. Document E is een brief van Philips van Marnix aan zowel het Franse als het Nederlandse consistorie in Londen met een uitnodiging tot deelname aan die komende synode¹⁸. Het document dat bij deze brief als 'A' aangeduid is, biedt mijns inziens de sleutel tot plaats en datering van de artikelen die wij kennen als de besluiten van het Convent van Wezel. Het is een brief 'der voerseiden Dienaren tot Heijdelberch woonacht die sij aen de kercke van Wesel ende elwaerts in ghelyke tenoor hebben geschreven (...), daer sij dan oock eenighe artiiculen bijgeuoecht hebben, van de welcke hen goet gedacht heeft dat men in so een vergaderingen soude mogen verhandelen. Een concept ter bespreking op de komende synode derhalve.

17) Deze is niet bewaard gebleven in het archief van de Nederlandse kerk in Londen.
 18) Gepubliceerd in *ELBA II*, nr. 105. Door het haastige vertrek van Wezel naar Emden had Marnix vergeten de brief te adresseren en te ondertekenen. *Ibidem*, p. 385.

[202] Men lette op de bewoordingen: 'eenighe artijculen'. De artikelen van Wezel hebben als opschrift: 'Certa quaedam Capita seu articulen. De overeenkomst is treffend. Een tweede overeenkomst in taalgebruik is de volgende: De artikelen sluiten af met: 'Actum Wesaliae 3° Novembris 1568'. In de brief van de deputatie treffen we de zinsnede aan: *Dit dan aldus te Wesel ende bij andere gemeenten daer ontrent synde bij ons verricht wesende*'. Ook treffend is het dat die 'articuli' bedoeld zijn om te bespreken op de komende synode. Als we dit vergelijken met de artikelen van het Convent van Wezel, treft het ons nu des te meer verwijzingen te vinden naar een synode met een stelligheid alsof die synode al vastgesteld is¹⁹. Als deze identificering klopt, kunnen we op grond van de brief proberen de misleidende aantekening 'Actum Wesaliae 3° novembris' te verklaren. In de eerste plaats: de foutieve datum. Is het vergezocht om hierbij te denken aan een opzettelijk aangebracht dwaalspoor? Het lijkt mij van niet. Het is goed voorstelbaar dat een aantal gezochte predikanten en vogelvrije medewerkers van prins Willem van Oranje dit soort veiligheidsmaatregelen troffen. De antedatering zou de vijand misleiden over de plaats van de gezanten. Ook de aanduiding 'Wesaliae' was tamelijk veilig. Alle belangrijke deelnemers hadden zich op het tijdstip van verzending van de brief al verplaatst naar Emden. Grote schade zou het noemen van Wezel toch niet aanrichten. Het was de hertog van Alva allang bekend dat in Wezel Nederlandse geloofsvluchtelingen verbleven. De eerder genoemde brief waarschuwt de gemeenten in Londen ook de *uiterste voorzichtigheid* in acht te nemen²⁰. De plaatsaanduiding 'actum Wesaliae' is derhalve niet helemaal uit de lucht gegrepen. Een deel van de besprekingen vond inderdaad daar plaats, kort na de synode van Bedburg. De ondertekening van de artikelen vond mijns inziens deels in Bedburg, deels in Wezel en deels in Emden plaats, zoals ik hoop aan te tonen aan de hand van de volgorde van de ondertekenaars. Als de identificatie klopt moeten we uiteraard met een nieuw oog kijken naar de vragen die door de specialisten naar voren zijn gebracht in verband met het Convent. Dan blijkt al spoedig dat deze nieuwe datering -voor zover ik kan zien- alle vragen oplost die de historici vanaf Fruin zich gesteld hebben. De vraag bijvoorbeeld waarom elke expliciete verwijzing naar het Convent van Wezel op de synode van Emden ontbreekt, is daarmee ook eenvoudig verklaard. De bespreking in Emden was buitengewoon gedetailleerd, per artikel. Het concept van Wezel is vermoedelijk het directe uitgangspunt van de bespreking geweest, zo vanzelfsprekend voor alle deelnemers dat er niet expliciet naar verwezen hoefde te worden.

Een andere belangrijke vraag, namelijk waarom elke verwijzing in contemporaine bronnen naar het Convent van Wezel ontbreekt is nu ook eenvoudig verklaard. De artikelen van Wezel waren een concept. Deze werden al binnen enkele maanden achterhaald door de *besluiten* van

19) Cf. het vijftiende artikel: 'De Doctoribus hoc quidem tempore nihildum potest statui, donec ipsa res ac tempus quid e re ecclesiarum sit, eos qui Synodo aderunt plenius edocuerit.'

20) Men was ook zelf zeer voorzichtig geweest 'om also alle voorvallende peryculen ende verraderije (so de duijvel met syne trawanten toch niet en slaept) te voorkomen ende eviteeren'. *ELBA II*, p. 383.

[203] Emden, die overal als bindend ervaren werden²¹. Het is nu ook duidelijk waarom dit Convent van Wezel geen bijzondere aandacht kreeg in deze plaats. Een vergadering waarin een concept agenda voor een komende synode wordt behandeld, herdenk je niet. Alle nadruk valt op het eindresultaat: de besluiten van Emden. Deze datering verklaart ook waarom de studie van De Jong over het Convent van Wezel onbevredigend bleef. Zijn pogingen de ondertekenaars op de een of andere manier in Wezel bij elkaar te brengen kon nooit helemaal gelukken. Evenzo blijkt nu waarom Van Doorens hypothese over een vroegere datering van het Wezeler Convent zo aantrekkelijk leek. Uiteraard kon hij de ondertekenaars in een vroeger stadium terugvinden. Zij waren immers in 1571 nog in leven. Daardoor kon zijn theorie echter ook nauwelijks ontkracht worden.

In de laatste plaats maakt het ook duidelijk waarom geen enkele bron uit het laatste kwart van de zestiende eeuw aandacht besteedt aan het Convent. Voor de eerste generatie predikanten, vooral voor hen die betrokken waren geweest bij de voorbereidingen van de synode, moet de ondergeschiktheid van de artikelen van Wezel aan de besluiten van Emden vanzelfsprekend zijn geweest. Het probleem in de historiografie is derhalve pas een halve eeuw later ontstaan, toen Simeon Ruytinck de artikelen van Wezel ging opvatten als een soort synodale bijeenkomst, en de misleidende datum als echt opvatte. Tot troost van hen die graag willen dat het Convent inderdaad in Wezel plaatsvond blijft iets over. Het Wezeler Convent heeft echt bestaan, maar slechts als schakel in een aantal spoedbijeenkomsten ter organisatie op korte termijn van een nationale synode. Aan de hand van de eerdergenoemde uitnodigingsbrief aan de kerken in Londen kunnen we ook opmaken hoe de artikelen tot stand gekomen zijn. Het initiatief tot het houden van een nationale synode was uitgegaan van de 'broederen van Heidelberg'. Ook de artikelen waren door hen opgesteld²². Deze waren eerst naar de kerk van Wezel 'ende elwaerts' gezonden. Maar 'terstonts daarna [zijn zij] gereijst bij onsen genedigen Heere den Prince van Oraengien &c. om hier op te aenhoren het avijs ende den goeden wille van syn Excellentie de welcke sulx niet alleen voor goet ende nootwendich gheacht heeft, dan heeft daer beneven oock wel genedichliken belooft sijn autoriteit daer ouer te willen interponeren'²³. Met deze steun in de rug zijn dezelfde 'broederen' op 4 juli 1571 met een deputatie namens de prins op de provinciale synode te Bedburg aanwezig geweest²⁴. De synode ging akkoord met het plan en raadde aan ook de kerken van Kleef te horen. Dit geschiedde onmiddellijk daarna in Wezel²⁵, waarna de broeders 'ijlende' vertrokken naar Eindhoven, om ook daar goedkeuring te vinden.

21) Men zie de uitgebreide bespreking van de artikelen van de synode van Emden in de Nederlandse gemeente te Wezel in januari 1574, *KPWesel*, p. 135-149.
22) *ELBA II*, pagina 381.

23) *Ibidem*.

24) We nemen aan dat de 'Wezelse artikelen' samenvallen met de 'artikelen betreffende de regering der kerken', die in deze synode van Bedburg ter tafel kwamen, maar voor behandeling werden doorgeschoven naar de komende 'synodus qualificatus'.

25) *Ibidem*, p. 382.

[204] Na moeilijke besprekingen aldaar kwam men tot het besluit de andere vluchtelingenkerken in Duitsland en Engeland te consulteren over plaats en tijd van de komende synode²⁶. Tot zover de reconstructie van de gang van zaken. Helpt ons dit bij de verklaring van de ondertekening van de 'artikelen van Wezel'?

In het voorgaande heb ik gesteld dat ik op het spoor van de latere datering gezet werd door het artikel van Van Dooren. Bij de bespreking van de ondertekenaars bleek niet zelden dat zij in 1568 moeilijk te traceren zijn. Voor de zomer van 1571 ligt dat anders. Zeer velen bevonden zich op dat moment in Emden, Wezel of één van de andere vluchtelingengemeenten in Duitsland. Tenminste 34 ondertekenaars zijn te traceren in Kleef, Wezel of Emden of de omgeving van die plaatsen. Dit strookt volledig met de gegevens uit de bovengenoemde brief, waarin eerst een bespreking in Bedburg plaatsvindt, daarna in Wezel en tenslotte in Emden. De reconstructie van de authentieke ondertekening kan dan als volgt zijn:

Bovenaan vinden we als ondertekenaars de gezanten van Oranje, de 'broederen uit Heidelberg' en de aanwezigen op de synode van Bedburg. Onder hen bevindt zich Petrus Dathenus, vermoedelijk één van de opstellers van het document, en toentertijd hofpredikant aan het hof van de paltsgraaf in Heidelberg. Hij wordt gevolgd door Herman Moded die al jaren een vooraanstaande rol vervulde onder de Nederlandse gereformeerden, o.m. als predikant te Antwerpen²⁷. De namen van de aanwezigen in Bedburg gaan mijns inziens door tot en met de zeventiende ondertekenaar, Gerard van Culemborg, die als gedeputeerde van Bedburg naar Emden ging. De ouderling uit Antwerpen die in Bedburg aanwezig was is mijns inziens te identificeren met Joannes Woudanus, nr. 15. Onder de onbekenden zal vermoedelijk ook de Brusselse predikant zich bevinden die in het verslag aan de Londense gemeente aangeduid wordt²⁸. Drie personen (nrs. 7, 8 en 9) van het begin van de lijst zijn nauw gelieerd met Oranje²⁹. Dan volgt een tweede groep ondertekenaars, vanaf Gerhardus Venradius (nr. 18) tot en met Christianus Sinapius Venlo (nr. 28)³⁰, die in Wezel hebben ondertekend. De derde groep heeft in Emden een handtekening gezet, vanaf Georgius Sylvanus³¹ (nr. 30) tot en met Christoffels

26) Deze moeizame besprekingen zijn uiteraard al gesignaleerd door degenen die geschreven hebben over de 'partijstrijd' in Emden. Cf. het aangehaalde artikel van J.J. Woltjer.

27) In hoeverre de hierop volgendenamen ook opstellers dan wel boodschappers betreffen, dan wel aanwezigen te Bedburg, is mij op dit moment nog onduidelijk.

28) Cf. ELBA II, nr. 108, §3. Misschien is dit Laurentius Bruninck alias Bruxellensis, die het document door vertegenwoordigers in Emden heeft laten ondertekenen. Cf. Van Dooren, a. w., p. 51.

29) Men zie de bovengenoemde brief, § 3, waarin Marnix met enkele broeders naar de synode van Bedburg gaat.

30) Misschien moeten we ook Ludovicus Sanarius (nr. 29) tot deze groep rekenen. Over hem is niets bekend.

31) Een bijzonder probleem vormt de aanwezigheid in Emden van twee vooraanstaande leden van de Nederlandse gemeente in Londen. De Antwerpenaren

Joris Wybo (als predikant sedert 1569) en Joannes Cubus (sinds 1569 als diaken). In 1568 was Wybo nog in Emden, terwijl Cubus in december 1568 in Londen verblijft. Beiden zijn echter niet terug te vinden in de acta van het consistorie van de Nederlandse kerk in Londen in de periode juni-september 1571. Op grond hiervan veronderstel ik dat zij -hetzij vrijwillig, hetzij in opdracht van de kerk in Londen- in Emden waren, met het oog op het overleg dat daar plaats zou vinden voor de komende synode. Het feit dat zij direct achter elkaar tekenen (nrs. 30 en 31) zou een nadere aanwijzing zijn. Zij waren in ieder geval niet terug in Londen voordat de deputaten met hun brieven en documenten het consistorie van de Nederlandse kerk in Londen hadden bereikt.

[205] uut Waes (nr. 51). Onder deze groep treffen we Marnix van St. Aldegonde aan, die -zoals we hierboven gezien hebben- in grote haast de begeleidende brieven schreef aan het consistorie van de Nederlandse kerk in Londen. Onder de ondertekenaars uit Emden treffen we ook twee leden van de Waalse kerk uit die plaats aan. Deze ondertekening correspondeert met het gegeven uit de brief van 1571, dat ook de Waalse kerk in Emden bij de besprekingen betrokken was³².

Vanaf de 52e ondertekenaar vinden we een vierde groep, die later in Londen getekend heeft³³. Drie van deze ondertekenaars waren in 1571 lid van de Italiaanse kerk in Londen. Maar bij deze ondertekenaars, Jacobus Miggrodius, Cornelis Spierinck en Cornelis Francx, speelt mijns inziens hun lidmaatschap van de -na 1570 overigens calvinistische- Italiaanse kerk geen grote rol. Belangrijker is hun plaats van herkomst. We moeten hen vermoedelijk in dit verband zien als vertegenwoordigers van de Vlaamse en Brabantse 'naties'. Jacobus Miggrodius was lid van het consistorie van Gent geweest. Cornelis Spierinck en Cornelis Francx waren vooraanstaande Antwerpse gereformeerden.

Wanneer deze reconstructie van de gebeurtenissen van juli 1571 klopt moeten we een aantal consequenties onder ogen zien. De oprichting van een kerkelijk verband van de Nederlandse gereformeerden vindt dan opvallend laat plaats, veel later dan de organisatie van de Franse gereformeerden en ook aanzienlijk later dan verscheidene synodale bijeenkomsten van de Walen (waaraan overigens ook Nederlandstalige predikanten deelnamen)³⁴. De nieuwe datering drukt ons tevens op het feit dat de constituering van het kerkverband van de gereformeerde kerk in de Nederlanden pas echt van de grond kwam op het moment dat Oranje zijn volle autoriteit aan de plannen verleende. Philips van Marnix en Willem van Zuylen van Nijvelt waren als commissaris van de prins op de bovengenoemde vergaderingen de drijvende krachten. Maar ook enkele anderen onderhielden nauwe betrekkingen met de prins, onder wie Pieter de Rijcke en Gerard van Culemborg. Deze samenwerking van Oranje met de gereformeerden, in 1568 nog niet denkbaar, past geheel in de verandering van politiek die de prins in de jaren 1569-1570 maakte, door zich te richten op steun van de Franse Hugenoten.

32) Over het betrekken van de Waalse gemeente te Emden bij de voorbereidingen zie *ELBA II*, 108, § 5. De ondertekening van de artikelen door Christophorus Becius (nr. 42) en Cornelius Rhetius (nr. 43), beiden ouderlingen van de Waalse gemeente van Emden, bevestigt deze betrokkenheid.

33) Dit verklaart ook waarom Van Dooren het handschrift van Joannes Cubus meende te herkennen. Deze copie van de 'Wezelse acta' is ongetwijfeld afgeschreven door Cubus en meegenomen naar Londen, waar hij deze aan enkele geloofsgenoten ter ondertekening voorlegde. Het blijft vreemd dat noch predikanten, noch ouderlingen van de Franse en Nederlandse kerken in Londen op de lijst van ondertekenaars voorkomen, maar wel een ouderling, een ex-ouderling en een lidmaat van de Italiaanse kerk in Londen. 34) Cf. over het probleem van de ongelijktijdigheid in organisatie van de Nederlandssprekende en Franssprekende gereformeerden in de Nederlanden het instructieve artikel van F.R. J. Knetsch, 'Een vroege gereformeerde kerkorde in de Nederlanden', in *De historie herzien*, vijfde bundel 'Historische avonden', uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan, Hilversum 1987, p. 75-96.

[206] De conclusie van deze reconstructie levert naar onze overtuiging op dat het 'Convent van Wezel' een schakel was in een aantal voorbereidende vergaderingen van de synode van Emden. De bijeenkomst vond plaats kort na vier juli 1571. En in die bijeenkomst kwamen ter sprake de artikelen die wij in de genoemde brief van Hessels tegenkomen als *eenighe artijculen (...), van de welke hen goet gedacht heeft dat men in so een vergaderinge soude mogen verhandelen*. De ondertekening van de artikelen vond plaats in Bedburg (4 juli), Wezel (kort na 4 juli) en in Emden, op of vlak vóór 24 juli 1571³⁵.

Nu we het Convent van Wezel kunnen dateren in de zomer van 1571, kunnen we de betrokkenheid van de vreemdelingenkerken in Londen aan een nader onderzoek onderwerpen. We constateren dat het externe kerkelijke beleid van de vluchtelingenkerken een complexe zaak is. Enerzijds dienden de Nederlandse, Franse en Italiaanse kerken in Londen zich op te stellen in overeenstemming met hun feitelijke ondergeschiktheid aan de Engelse staatskerk. Anderzijds, zo is ons uit het voorgaande gebleken, trachtten zij zich zoveel mogelijk te richten op de Nederlandse en Franse gereformeerde kerken. Door hun instemming met het samenroepen van een nationale synode werkte men mee aan het streven naar eenheid in leer en discipline. Die betrokkenheid bij de kerken in het vaderland kreeg na de synode van Emden mijns inziens gestalte in drie opzichten:

1. in het nastreven van classes van de Nederlandse en Franse gemeenten in Engeland (hoofdstuk 16.4);
2. in de opleiding van predikanten, uiteenvallend in de opleiding van proponenten en het onderhouden van theologische studenten (hoofdstuk 17.1-3);
3. in de incidentele hulp verleend aan gereformeerde gemeenten in het vaderland die in nood verkeerden (17.4).

DE WEZELSCHE ARTIKELEN VAN 1568⁴

Eenige bepaalde punten of artikelen, welke de Dienaren der Nederlandsche Kerk voor den dienst dezer kerk deels noodzakelijk, deels nuttig hebben geoordeeld.

De Apostel Paulus schrijft voor, dat in de kerke Gods alle dingen betamelijk en met orde moeten geschieden, opdat niet alleen in de leer maar ook in de orde zelve en de kerkelijke regeering van het ambt een eenparige overeenstemming van de kerk vaststa en onderhouden worde. Opdat nu in alle Nederlandsche Kerken een volkomen gelijke regeling van deze zaken in acht kunne genomen worden, heeft het (ons) goedgeacht deze navolgende punten, waaromtrent (wij) bij de best gereformeerde kerken zijn te rade gegaan, naar orde voor te stellen, opdat zij tot eene voor de kerk heilzame vrucht door de Nederlandsche dienaren met eenparige overeenstemming bezegeld en onderhouden mogen worden.

HOOFDSTUK 1

Van de colleges en de classen der provinciën.

[1.] Aangezien het, vooreerst, om de kerken op de rechte wijze te ordenen, inzonderheid noodig zal zijn boven en voor alle dingen zorg te dragen, dat vrome, geleerde en in de kennis der Schriften uitmuntende [2] mannen, die het woord Gods recht weten te snijden, als dienaars en herders over de kerken gesteld worden (en) niemand betwijfelt, dat de kennis der talen en wetenschappen en de voordurende oefeningen in het uitleggen der Schriften (welke men propositiën of profetieën noemt) daartoe het meest kunnen baten: en aangezien het voorts, wanneer de (kerken) zijn geordend, alleszins dienstig zal zijn tot verkrijging en bewaring van eenparige overeenstemming zoowel in de leer als in de regeling van de ceremoniën en de tucht, voor zoover dit mogelijk is, dat er dikwijls saamkomende vergaderingen van genabuurde kerken worden ingesteld, opdat iedere voorkomende zaak daar ter behandeling worde voorgebracht; [2] zoo meenen wij dat voor alles moet gearbeid worden, opdat er vooreerst Colleges van wetenschappen worden ingesteld, waarin de drie talen worden onderwezen en inzonderheid de zuivere voorstelling en de nauwkeurige beoefening der godgeleerdheid bloeie, en (opdat) tevens de onderscheidene Nederlandsche provinciën in de bepaalde en vaste classen of parochiën worden afgedeeld, ten einde een iedere kerk weten kunne met wie zij heeft te handelen en te raadplegen over alle meer gewichtige zaken, die haars inziens het algemeene belang betreffen.

[3] Maar omdat thans over zulke zaken nog niets kan worden vastgesteld, voordat de ondervinding zelve en het bevind van zaken zal geleerd hebben, welke plaatsen voor de onderscheidene zaken het meest geschikt zijn zullen, daarom oordeelen wij dat, nadat de Heere de deur voor de prediking des Evangelies in Nederland zal geopend hebben, dan zoo spoedig mogelijk alle kerken en alle dienaren der kerken met allen

⁴ De Latijnse versie weergegeven door F.L. Rutgers in de Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw, is hier niet overgenomen

ijver er naar zullen streven, dat er gemeenschappelijk gelden bijeengebracht worden tot het saamroepen eener provinciale Synode van geheel Nederland, ten einde door een wettige Synode kunne vastgesteld worden wat in deze en alle andere zaken dient nage- [3] komen te worden ten bate van de gemeenschappelijke inrichting der kerken en de onderhouding van een zoo voortreffelijk mogelijke orde.

[4] Aan haar, oordeelen wij, zal ter beslissing moeten worden voorgesteld (alles) aangaande de instelling der Colleges, de bezoldigingen, ambt, gezag der Leeraars, de oefeningen in de Scholen, de godgeleerde studiën, de onderhouding van de propositiën en profetieën en al het overige, wat op deze zaak betrekking heeft; [5] en desgelijks de vaste en billijke afdeeling der provinciën in classen of parochiën, de vaste bijeenkomsten zoowel van iedere classis afzonderlijk als van alles classen in het gemeen, haar orde, regeling, gezag en censuur; [6] vervolgens ook de huwelijksgevallen, de gronden der echtscheidingen, kortom alle mogelijke zaken, die in het algemeen op alle kerken en den gemeenen dienst zien. Want het komt noch met het gezag der Schrift noch met de billijkheid der wetten overeen, dat die dingen, welke gelijkelijk allen aangaan, door de eene of andere kerk alleen zouden worden vastgesteld zonder dat de andere kerken gehoord zijn, op welke zij evenzeer betrekking hebben. [7] Indien echter zulk eene Synode om de zwaarigheid der zaken of tijden geenszins kan verkregen worden, dan oordeel n.wij, dat uit al het voornaamste kerken der provinciën eenige zeer uitmuntende mannen zullen gekozen worden, die wel eerst elk op zich zelf of indien (hun) dit goeddunkt, met zijn tweeën of drieën de best mogelijke regeling op schrift brengen zoowel ter verdeeling der classen als ter instelling van het college, voorts ter oplossing van de overige moeilijke zaken, kortom ter ordening van de geheele kerk; daarna echter zullen zij gemeenschappelijk beraadslagen en uit al deze (concepten) een zeker formulier ontwerpen, hetwelk of door de stem van iedere kerk afzonderlijk en van alle kerken saam zal worden goedgekeurd, of zoo iets verbetering behoefde, met eenparige toestemming verbeterd en in een juisteren vorm gebracht zal worden.

[4] [8] In dien tusschentijd evenwel, aangezien er geen gelegenheid zal zijn om te talmen, wanneer de deur des Evangelies door Gods weldaad geopend is, en (aangezien) toch eenige orde en betamelijkheid in het gemeen moet onderhouden worden, waardoor als dcoor een band de eenparige overeenstemming der kerken kan bewaard worden, zoo moet onzes inziens een aanvang worden gemaakt met eenige regeling en deze op bepaalde punten worden vastgesteld, welke ieder voor zich in de kerk, waarover hij gesteld is, zoolang heeft te volgen totdat na saamroepen der Synode iets beters en volkomeners zal zijn verordend. [9] Nu komt het onzes inziens zoo na mogelijk overeen zoowel met de leer en de verordening der Apostelen als met het onberispelijke voorbeeld der oudere en zuiverder kerk, dat vooreerst in al die omstandigheden der dingen, die, daar zij van nature middelmatig zijn, noch in de leer of het voorbeeld der Apostelen een vasten grondslag hebben, noch ten slotte eenige noodzakelijke en onvermijdelijke reden hebben, door geen voorgeschreven formulier de vrijheid der kerken aan banden worde gelegd, zoowel om tyrannie over de consciëntiën te vermijden als om alle aanleiding tot twist af te snijden, amar dat het aan ieder vrijsta daarin te volgen wat de omstandigheid en de ondervinding hem zal geleerd hebben dat het beste past. En dat wel zoolang totdat door de provinciale Synode over zulke zaken iets zekers zal vastgesteld zijn.

[10] Van zoodanigen aard schijnen ons te zijn vooreerst bij de bediening des doops; het onderscheid of men den doopeling één of twee of driemaal besprengt; voorts of

(de doop) geschieden moet voor of na de predikatie; of de zorg voor de gedoopten aan bepaalde daarbij geroepen getuigen dan wel aan de ouders en de geheele kerk moet worden toevertrouwd. Vervolgens bij de bediening des Avondmaals; of men aan tafel zal aanliggen dan wel onder het staan of gaan brood en beker zullen worden uitgereikt; of men [5] onder de Avondmaalsbediening de Schriften zal lezen of psalmen zal zingen, en wat meer van zoodanige dingen voorkomen (van wier vrij gebruik men het minder ervaren volk, indien de zaak zulks vereischt, zal onderrichten), welke allerminst aan de vrije beslissing van iedere kerk mogen onttrokken worden, tenzij om bepaalde en zeer zwaarwichtige oorzaken en nadat deze door de overeenstemming van de geheele provincie zijn goedgekeurd. [11] Die dingen echter, welke van een anderen aard zijn, omdat zij of in Gods Woord of in het gebruik en het voorbeeld der Apostelen of in de voortdurende en op ernstige en noodzakelijke redenen steunende gewoonte der kerken gegrond zijn, daarin zal men niet lichtvaardig van de gemeene overeenstemming der kerken en de ingewortelde gewoonte afwijken. Deze dingen nu hebben wij ongeveer alle in de navolgende punten zoo volkomen en beknopt mogelijk saamgevat. Daar er namelijk hoofdzakelijk vier orden van bediening in de kerk op het gezag der Apostelen worden voorgesteld, te weten de Dienaren, Leeraren, Ouderlingen en Diakenen, aan wie de zorg toekomt en voor de zuivere bediening des Woords en voor de eerbaarheid en de goede zeden en voor de armen; (terwijl) vervolgens hieraan nog toegevoegd wordt de beschouwing van de Sacramenten en de kerkelijke tucht; welke te samen met het Woord Gods de wettige kenteekenen zijn der kerk; zoo oordeelen wij voorzeker, dat als deze dingen op de rechte wijze zijn geordend, er dan niets meer is wat aan de ordening der kerk nog grootelijks zou kunnen ontbreken.

HOOFDSTUK 2

Van de Dienaren en Leraaren.

[1] In de eerste plaats is het gansch noodig, dat tot den Dienst van het Woord Gods evenals tot [6] welke kerkelijke bediening ook niemand worde toegelaten zonder wettige roeping, verkiezing, goedkeuring, behoorlijke onderzoeking en wettige orde.

[2] Nu kan een beroeping en verkiezing met geen enkel recht voor wettig gehouden worden tenzij daarbij zooveel mogelijk èn de kuiperij van den beroepene èn de teugellooze en onbezonnen genegenheden van het volk èn de eerezuchtige heerschappij van de Ouderlingen en voorgangers buiten gesloten worden.

[3] Opdat dit op de rechte wijze geschieden kunne, zou het zeker te wenschen zijn geweest, dat een vrome overheid harerzijds haar hulpe wilde verleenen bij het rijp beraad en de voorzichtige keuze der Ouderlingen. Want op deze wijze zou elke beslissing van het volk veilig kunnen berusten in hun (beider) saamgevoegd gezag. Daar dit echter nauwelijks schijnt te kunnen worden verwacht, zoo meenen wij, dat geen betere regeling kan ingesteld worden dan dat de gemeene bewilliging der kerk gevoegd worde bij het gezag der Ouderlingen. En dit zal in iedere kerk zoolang onderhouden worden, totdat de Synode na de verdeling der classen zal geoordeeld hebben, dat de Dienaren en Ouderlingen van meerdere kerken moeten saamkomen bij de verkiezing en onderzoeking van een enkele (kerk). Want indien dit geschiedt, dan schijnt de toestemming van het volk niet zoo zeer van noode te moeten zijn, daar het gezag van meerdere kerke nvoldoende is om den overmoed der Ouderlingen (indien

deze wellicht, wat God verhoede, mocht ingeslopen zijn) te beteugelen. [4] Intusschen echter, zoolang dit nog niet te weeg gebracht kan worden, oordeelen wij, opdat aan de Ouderlingen niet meer macht en vrijheid dan billijk is tegenover het volk toegestaan worde, dat een dubbel getal van personen, die na rijp beraad door de (Ouderlingen) goedgekeurd en beproefd zijn (indien deze althans te verkrijgen zijn) aan het volk met name zullen bekend gemaakt worden, waarvan vervolgens [7] het halve deel door de stemming der afzonderlijk (gemeenteleden) gekozen zijnde tot de uitoefening van hun dienst zal toegelaten worden. [5] Op die plaatsen echter, waar het volk minder geschikt zal wezen om te kiezen, hetzij wegens het klein getal der geloovigen, hetzij wegens het gebrek aan geleerde en vrome mannen, hetzij wegens onderlinge partijstrijd, hetzij eindelijk omdat op die plaatsen nooit te voren eenig Dienaar of eenige ordening der kerk geweest is, achten wij, dat niemand tot den dienst gevorderd kan worden tenzij het gezag eener andere, liefst aanzienlijke en zoo mogelijk naburige kerk daarbij kome.

[6] Inmiddels oordeelen wij, dat men naar het voorbeeld der Apostelen een dag zal vaststellen voor vasten en plechtige gebeden, opdat de hulp des Heiligen Geestes het oordeel en de stemming van het volk, gelijk ook de keuze en de onderzoeking door de ouderlingen moge bijstaan. [7] Een behoorlijk onderzoek gaat deels over de leer deels over den levenswandel. [8] Ten opzichte van de leer zal het nuttig zijn vier dingen in acht te nemen: vooreerst dat een getuigenis worde gevraagd hetzij van de kerk, hetzij van de school, hetzij van de stad waar de (beroepene) te voren geleefd heeft, opdat het zeker moge blijken, of hij eenige ketterij is toegedaan geweest; of hij meer dan billijk is zich vermaakt heeft met vreemdsoortige en nieuwsgierige vragen en ijdele bespiegelingen; of hij ijveriger dan betaamt de boeken der kettters heeft gelezen en of hij veel omgang heeft gehad met dweepzieke en aan hunne droomerijen zich overgeevende menschen. Vervolgens zal gevraagd worden of hij in alles overeenstemt met die leer, welke openlijk in de kerk onderhouden wordt volgens hetgeen in de Belijdenis des geloofs, die eerst aan den Koning van Frankrijk door de Dienaren der kerken van dat rijk is aangeboden en daarna in onze landstaal overgezet zijnde aan den [8] Koning van Spanje en de overige Overheidspersonen van Neder-Duitschland is opgedragen en overhandigd, en eindelijk ook in den Catechismus vervat is. Ten derde zal hij ondervraagd worden over al de voornaamste stukken der religie. En eindelijk zal men hem ten minste twee- of driemaal eenige plaatsen uit de Schrift voorstellen, om deze voor de Dienaren, indien zij aanwezig zullen zijn, en de Profeten of Leeraren, of, indien zij niet aanwezig zullen zijn, voor de Ouderlingen op de wijze der profetie uit te leggen. [9] Bij de onderzoeking naar den levenswandel zal men berusten in het getuigenis van hen, bij wie hij geleefd heeft. [10] Dit alles nu zal later (wanneer het aldus door een Synode zal vastgesteld zijn) na de verdeeling der Classen in de samenkomst der Classe of parochie afgehandeld worden. Voor dien tijd echter kunnen deze dingen niet anders dan in den Kerkenraad van iedere kerk geschieden. Nochtans zullen allen, wien dit schikken zal, degenen die zij tot hunne Dienaren begeeren aan te nemen, eerst naar buitenlandsche gereformeerde kerken zenden, opdat zij te veiliger kunnen afgaan op het onpartijdig oordeel en onverdacht onderzoek dezer (kerken).

[11] Als dan de Dienaren aldus onderzocht en door de stemming van het volk mede goedgekeurd zijn, oordeelen wij, dat zij òf alleen met plechtige gebeden òf ook met oplegging der handen (wat wij vrij laten) in de tegenwoordigheid der geheele kerk naar de gewoonte der Apostelen zullen bevestigd worden. Deze bevestiging zal òf geschieden door den Dienaar dierzelfde kerk (zoo er een is) of anders (indien daar niemand is overgebleven) door den Dienaar der naburige kerk, wier gezag bij de

verkiezing en onderzoeking mede gegolden zal hebben. [12] Dit zal echter niet geschieden dan nadat hij in tegenwoordigheid der geheele kerk tegenover dengene, wiens handen hem zullen worden opgelegd, zich he-[9] lig verbonden heeft, dat hij zich alleen zal toelagen op de verbreiding van Gods eer, de zuivere bediening van (Gods) Woord en de opbouwning der kerk; dat hij ook niet de uitspraken van den Heiligen Geest naar zijn bijzondere genegenheden zal verdraaien en van de waarheid hetzij uit gunst, hetzij om geld, hetzij uit vrees geen haarbreed zal afwijken; desgelijks dat hij nauwgezet zal onderhouden de aangenomen verordeningen der kerk, die op de orde en rust der kerken doelen; en eindelijk dat hij met al zijn kracht zijn ambt zal waarnemen in het vermanen, bestraffen, vertroosten en onderwijzen, overal waar dit noodig zal zijn, (daarbij) verre van zich doende alle gunst of aanzien van personen. [13] Want het is buiten kijf, dat het ambt der Dienaren, welke de Schrift Herders en Opzieners (en) somtijds ook Oudsten of Ouderlingen noemt, voornamelijk bestaat in het Woords Gods te verkondigen, recht te snijden en toe te passen zoowel in het openbaar als aan de huizen tot leering, vermaning en vertroosting naar de omstandigheden dit medebrengen, en in de bediening der Sacramenten en de onderhouding der tucht.

[14] Aan de Dienaren zijn toegevoegd de Leeraren en Profeten, die wel één en hetzelfde ambt van te onderwijzen hebben maar de wijze, waarop dit geschiedt, is verschillend.

[15] Aangaande de Leeraren kan te dezer tijd nog niets worden vastgesteld totdat de omstandigheden en de tijd hen, die ter Synode zullen zijn, volkomener zullen geleerd hebben wat in het belang der kerken is.

[16] Onder Profeten verstaan wij hier hen, die in de vergadering der kerk een vooraf opgegeven plaats der Schrift naar volgorde uitleggen, gelijk dit door Paulus is ingesteld; en wij onderscheiden hen van de Dienaren hierdoor, dat hun eigenlijk en voornamelijk het ambt om de Schriften te verklaren en te onderwijzen is toebetrouwd, (terwijl) aan genen bovendien nog vele [10] andere dingen, gelijk wij vroeger verklaard hebben, is opgelegd. [17] Daarom oordeelen wij dat in alle kerken, zoowel die pas ontstaan zijn als die tot krachtige ontwikkeling gekomen zijn, de orde der profetie, waar dit maar eenigszins zal kunnen geschieden, naar Paulus voorschrift zal in acht genomen worden en daarom het College der Profeten zal ingesteld worden; hun taak zal daarin bestaan, dat zij op eenigen vastgestelden dag elke week of althans elke twee weken, hetzij na de predikatie of op eenigen anderen daarvoor zeer geschikten tijd saamkomen in tegenwoordigheid der kerk[en] daar tot aller stichting eenig boek der Schriften elk op zijn beurt naar vaste volgorde uitleggen. Wanneer hij nu, wiens beurt het is, zijn taak zal volbracht hebben, dan zal het ook aan degenen, die naar de zitplaatsen gerekend op hem volgen, vrijstaan al wat huns inziens tot stichting dient daarbij te voegen. En dan zal men eindelijk de samenkomst mogen sluiten, nadat er een gebed is gedaan door hem, die de leiding heeft gehad. [18] Maar die vorm van Profetie, die onlangs is opgekomen en bestaat in vragen en antwoorden, oordeelen wij, dat in alle geval te vermijden is, daar hij afwijkt van het voorschrift van Paulus en dikwijls aanleiding geeft tot twisten en oneenigheden.

[19] In dit College van Profeten zullen niet alleen de Dienaren worden opgenomen, maar ook de Leeraren en degenen uit de Ouderlingen en Diakenen, ja zelfs uit het volk, zoo daar eenigen zijn, de begeerig zullen zijn, de gave der profetie, hun door God verleend, in het algemeen belang der kerk aan te wenden; onder deze voorwaarde

echter dat zij vooraf door herhaaldelijk gehouden propositiën, zichzelf voor de vierschaar der Dienaren en overige Profeten bekwaam hebben bewezen te zijn en tegelijk beloofd hebben voor het aangezicht der geheele kerk, of althans aan hen, bij wie het staat hen te onderzoeken, dat zij de Schrift [11] allerminst zullen verdraaien, maar haar zoo zuiver mogelijk zullen verklaren tot Gods eere en de stichting der Kerk en dat zij zich zonder tegenspraak zullen onderwerpen aan de censuur der kerk, welke in de toekomst in de vergadering der Classen zal geschieden. [20] De Profeten nu en de Leeraren zullen in de Kerkeraad of kerkelijken Senaat zitting hebben zoo dikwijls er eenig geschil zal voorvallen over de leer of de ceremoniën, daar hun de beproeving der geesten en der leerstellingen zelfs in de eerste plaats toekomt. [21] Ook oordeelen wij, dat de bedenkingen van de afzonderlijke geloovigen in de kerk, indien er eenige voorkomen, tot hen of waar zij niet te bekomen zijn, althans tot den Dienaar of tot de Ouderlingen moeten overgebracht worden. En indien zij hen niet kunnen voldoen, zullen [deze bedenkingen] te schrift gesteld worden en tot den Dienaar gebracht worden, of indien zelfs hij hen niet zal kunnen tevreden stellen, tot de samenkomst der Classis. De ooren van het volk echter moeten, naar wij oordeelen, noch in het openbaar noch in bijzondere [gesprekken] door allerlei vragen worden ontsteld en in beroering gebracht.

[22] Wat voorts zoowel de wijze van prediken als van profeteeren aangaat, kan niemand iets bijzonders worden voorgeschreven dan dat ieder naar de mate van de ontvangene gave des Heiligen Geestes zal trachten de Schrift zoo duidelijk mogelijk uit te leggen en [dat] met een wijze van spreken, die zoo gepast mogelijk is voor de bevating der hoorders. Daarentegen zal hij vermijden alle hatelijke en stinkende hoogdravendheid, waarin velen niet zelden vervallen, doordat zij over vele dingen ijdele bespiegelingen houden buiten het oogmerk, dat de Schrift voorstelt, omdwalen, een spel drijven met allerlei spitsvondige allegoriën, heidensche getuigen, ja zeer dikwijls zelfs profane en fabelachtige geschiedenissen tot een pralende vertooning te voorschijn brengen, getuigenissen van de vaderen [12] ijveriger dan te pas komt bijeenzoeken en aanhalen, jacht maken op duisterheid hetzij in de zinnen hetzij in de woorden, of kortom door welke andere dergelijke gekunsteldheid ook, die meer tot ijdele vertooning dan tot stichting dient.

[23] Maar hij zal alles terugbrengen tot deze twee voornaamste stukken van het Evangelie nl. het geloof en de bekeering; bij het eene stelle hij zich als eenigst doel de kennisse van Christus voor oogen, bij het andere de ware dooding des levens en de levendmaking. En hij zal trachten, zooveel dit in zijn vermogen zal staan, alle schuilhoeken en verborgen omhulsels van het menschelijk hart bloot te leggen, zoowel door de verkeerde meeningen en ketterijen als door de slechte zeden te bestraffen. Ook zal hij niet alleen de grove maar evenzoo trachten de verborgen geveinsdheid der zielen uit te kleeden en het broeinest van goddeloosheid, hoovaardigheid en ondankbaarheid, dat zelfs bij de allerbesten schuilt, in het licht te stellen en op de geschikst mogelijke wijze uit te roeien. [24] Hij zal zich er ook voor wachten, dat hij niet door al te wijdloopige predikatiën en het geheugen van den hoorder bezware en diens ijver verstompe en (als 't ware) zijn maag tot walging verwekke; en dat vooral niet op die dagen, waarop aan het volk vrijheid moet gegund worden tot handenarbeid en die waarop gelegenheid moet gegeven worden voor de profetie. Daarom zal hij zich beijveren, zijne rede tot den duur van één uur te beperken. [25] Dit alles echter laten wij over aan het goeddunken van een iegelijk en de mate des Heiligen Geestes met dien verstande, dat zoowel de Herders als de Profeten zullen bedenken, dat zij

zich gaarne en gewillig te onderwerpen hebben aan de zachte en bescheiden censuur in de samenkomst der classe. [26] Overal echter in de grootere steden en talrijker kerken, waar dit geschikt zal kunnen geschieden, raden [13] wij ten zeerste aan, dat men bijzondere propositiën zal houden, waarin degenen, aangaande wie goede hope is, dat zij eens de kerke Gods kunnen dienen en naar openbare ambten staan, binnenshuis zich oefenen en dat onder het bestuur en de leiding van één van de Dienaren of althans van de Profeten en Leeraren.

[27] Eén dag ten minste in de week zal men, naar de gelegenheid van iedere kerk, afzonderen voor plechtige gebeden, waarop men vóór of na de predikatie eene openbare en plechtige schuldbelijdenis en ootmoedige bede om vergiffenis voor het volk doen zal; welk [gebed] een ieder Dienaar zal uitspreken òf naar de ingeving des Geestes òf indien hij wil, door het formulier van de kerk van Genève of van eenige andere [kerk] zich voor te stellen. [28] De gewone gebeden echter, welke tegen het einde van de predikatie en de profetie geschieden zullen, zullen òf door den Dienaar òf door den Profet zoo geschikt mogelijk in verband worden gebracht met het onderwerp, dat in de predikatie is voorgesteld en zoo mogelijk zullen alle voornaamste stukken, die in de predikatie verklaard zijn, daarbij aangeroerd worden, opdat langs dezen weg de zaak zelve te dieper in de gemoederen der hoorders bekliven moge en tegelijk door de minder ervarenen verstaan worde, welk gebruik bij het bidden van de Schriften te maken is. [29] Opdat niet in den tusschentijd, terwijl men tot de predikatie saâmkomt, door ijdele gesprekken zoowel de gemoederen worden afgeleid als de bediening van Gods Woord smaadheid worde aangeaan, zoo zal het niet ondienstig zijn, dat vooreerst door één van de Ouderlingen of Diakenen of kortom door eenig ander persoon tot dat werk aangewezen, het een of andere hoofdstuk uit de Schrift voor het volk gelezen worde en vervolgens als naar gewoonte psalmen worden gezongen.

[30] De voorlezers zullen echter indachtig zijn, dat het niet hun ambt is de Schrift te verklaren; zij zullen [14] daarom van alle verklaring zich te onthouden hebben, opdat zij vooreerst niet den sikkel slaan in eens anders oogst en voorts door ontijdige verklaringen het gewone gebruik der kerk niet verstoren. [31] Bij het kerkelijk gezang zal men in alle Nederlandsche kerken de Psalmen, door Petrus Datheen overgezet, behouden; opdat niet door de verscheidenheid der overzettingen iets dat minder passend is en minder tot stichting dient, tusschen beide kome.

[32] In die kerken, waar scholen zullen zijn, die den een of anderen Schoolmeester hebben ervaren in de muziek, zal deze bij het psalmgezag de kinderen voorgaan en de overige menigte zal daarna de kinderen [bij het zingen] volgen. Daar echter waar òf geen scholen zijn, òf de Schoolmeesters wegens hun onervarenheid in de muziek niet in staat zijn voor te gaan, zal het dienstig zijn, dat ten minste één Voorzanger gebruikt worde, die het gezang van het volk leidt en bij het psalmgezag voorgaan zal en dat vooral, indien de Dienaar des Woords in de muziek onkundig is. [33] Ook zal het niet onpassend zijn in de kerken borden te hebben opgehangen, waarop kort en duidelijk de wijze, waarop de psalmen moeten gezongen worden, wordt beschreven en de gewone wijze van zingen in beknopte vorm wordt uitgelegd; opdat niet door de wanklanken van het zingende volk den ongeloovigen òf ergernis òf stof tot lachen geboden worde. [34] Bij deze borden kunnen nog andere gevoegd worden, waarop zal worden aangewezen welke psalmen op iederen dag gezongen worden, opdat degenen, die dat willen, vooraf kunnen overdenken wat er zal gezongen worden; tenzij het wellicht passender zal schijnen alle psalmen van den aanvang af en vervolgens

onafgebroken de rij langs te zingen. Wij houden het er nl. voor, dat de volgorde, waarin de psalmen gezongen moeten worden, in de vrije beslissing van iedere kerk moet staan.

[15] HOOFDSTUK III

Van den catechismus.

[1] Met het ambt van den Dienst [des Woords] en der profetie verbinden wij niet zonder reden de gewoonte van te catechiseeren, welke van de Apostelen en hunne leerlingen [ons] is overgeleverd [en daarom] naar ons oordeel door alle kerken stellig te onderhouden is. [2] Wat het formulier van den Catechismus aangaat houden wij het daarvoor, dat men in de Waalsche Kerken het Geneefsche, maar in de Nederlandsche het Heidelbergsche het liefste volgen moet. Doch wij laten het tot de volgende Synode vrij.

[3] De tijd van te catechiseeren zij aan iedere kerk naar de gelegenheid van de plaats en van de omstandigheden vrij gelaten. De dusver gevolgde regeling worde onderhouden; en alle ijver worde aangewend, opdat de kinderen wier leeftijd dit veroorlooft, niet alleen leeren de woorden van de Catechismus letterlijk op te zeggen, maar ook den inhoud zelf leeren verstaan en dezen niet alleen in hun geheugen, maar ook in het diepst van het hart op te nemen. Daarom zullen zij niet alleen ondervraagd worden naar de woorden, die hun voorgezegd zijn, maar ook naar het wezen der zaak zelf, nadat hun dit door den Catecheet klaar en duidelijk is uitgelegd. Voorts zal het vóór alle dingen noodig zijn zich bij het uitleggen van den Catechismus te bedienen van de gemeenzaamste wijze van spreken, die zelfs bij het begrip der kinderen past; ook dat men de ouders der catechisanten en de Schoolmeesters vermane, dat zij hen tehuis en op school vlijtig onderrichten en hen er aan gewennen wat in de kerk hun voorgesteld is, uit eigen beweging te herkauwen en met daarbij gevoegde getuigenissen uit de Schriften te bewijzen.

[4] Inzonderheid echter, [16] dat zij hen gewennen zich zedig te gedragen in de kerken en samenkomsten. Een iegelijk, die voor een lidmaat der kerk wil gehouden worden, zal zekerlijk zijn kinderen, zoo spoedig hun leeftijd dit toelaten zal, aanbieden om gecatechiseerd te worden, opdat zij van de jeugd af in de ware religie en godzaligheid onderwezen kunnen worden, Die zulks weigeren zullen, zullen zonder twijfel onder de censuur der kerk vallen.

HOOFDSTUK IV

Van de Ouderlingen.

[1] Thans volgt de orde van de Ouderlingen of oudsten, die door Paulus onder den naam van *ἐπίσκοποι*, d.i. van regeerders, of van *πρεσβύτεροι* d.i. van voorgangers worden aangeduid en daarom te samen met de Dienaren den kerkelijken Senaat of Kerkeraad vormen. [2] Het is daarom buiten allen kijf, dat hun ambt hierin bestaat, dat zij, een iegelijk over zijn eigen parochie [of wijk], naarstig de wacht houden en de hun toevertrouwde [gemeenteleden] van huis tot huis minstens eenmaal per week en [voorts] zoo dikwijls het de gewoonte zal zijn naar de regeling van elke kerk bezoeken, vooral echter tegen den tijd der Avondmaalsviering; dat zij naar de zuiverheid van hun levenswandel en zeden, naar hun getrouwe onderwijzing van hun

huisgenooten, naar de gebeden, die zij in den morgen en avond voor hun huisgenooten doen en naar soortgelijke dingen nauwkeurig onderzoek doen; dat zij hen kalm en toch ernstig vermanen en naar gelegenheid en bevind der zaken hetzij tot standvastigheid hen vermanen, hetzij tot lijdzaamheid hen versterken, hetzij tot de ernstige vreeze Gods hen opwekken; een iegelijk, die hetzij troost hetzij bestraffing van noode heeft, vertroosten of bestraffen en overal waar dit noodzakelijk zal wezen, de zaak ter behandeling zullen brengen bij hen, die met [17] hen gesteld zijn over de broederlijke vermaningen, om gezamenlijk met dezen de terechtwijzing naar gelang van de overtreding vast te stellen. Zij zullen er ook aan denken allen en een iegelijk in hun wijk te vermanen, opdat zij hun kinderen ter catechisatie zenden. [3] Om dit in het werk te stellen zal het noodig zijn zoo spoedig mogelijk elke kerk in vaste wijken te verdeelen naar gelang van de menigte en het gemak der geloovigen, die dezen plaatsen bewonen; aan het hoofd van elke wijk enkele Ouderlingen te stellen, die elke week op een vastgestelden dag in de gemeenschappelijke Kerkeraads[vergadering] zullen meedeelen, of alles in hun wijk recht en naar wensch toegaat. En zij zelf moeten zich aldus gedragen, dat zij indachtig zijn, dat zij niet alleen voor de Kerk, maar ook voor God zelf rekenschap zullen moeten geven van de zielen, die hun toevertrouwd zijn. [4] Het is zoowel voor de Ouderlingen [zelf] geriefelijk als voor hunne bediening gepast, dat men bij de verdeling der wijken niet zoozeer rekening houde met hunne bloedverwantschap, zwagerschap of onderlingen omgang dan wel met hunne woonplaats en nabuurschap. [5] De Wijze, waarop de Ouderlingen moeten gekozen en bevestigd worden, is dezelfde als bij de Dienaren, behalve dat men bij hun onderzoek niet zoozeer letten zal op datgene wat eigenlijk tot den Dienst des Woords behoort, evenmin als bij hunne bevestiging de tegenwoordigheid van vreemde Dienaren noodig zal zijn.

[6] Met alle kracht zal men zich echter daarop toeleegen, dat die dingen aanwezig zijn, die Paulus vereischt, nl. een onbestraffelijk leven, zuivere religie, uitstekende godzaligheid en geestelijke wijsheid, waarbij het bovenal nuttig zal wezen, dat eenige kennis ook van burgerlijke zaken gevoegd worde. Vóór alle dingen echter zullen zij zoover mogelijk verwijderd zijn van alle eerzucht en be-[18] geerte naar roem, ja ook van alle vermoeden van eerbejag. [7] Zij die gekozen zijn, zullen beloven in de handen van den Dienaar in tegenwoordigheid der overige Ouderlingen of ook, indien dit geschikt zal kunnen geschieden van heel de kerk, dat zij, gelijk hun ambt dit eischt, alle afgoderij, godsasting, ketterijen, overdadige weelde en alle overige dingen, die met Gods eer en de reformatie der kerk openbaar in strijd zijn zullen bekampen en stipt en getrouw hen, die aan hunne zorg zijn toebetrouwd, naar ieders omstandigheid en de gelegenheid der zaken zullen vermanen. Voorts dat zij, indien hun iets van belang toeschijnt, dit tot den Kerkeraad zullen overbrengen en hun ambt zoo getrouw mogelijk zullen vervullen; dat zij zich ook geenszins zullen laten verleiden hetzij door gunst, hetzij door geld, maar alleen rekening zullen houden met de kerk en den naam Gods. Dat zij voorts geen het minste gezag of vrijheid om te lerschen zich zullen aanmatigen hetzij over de Dienaren [des Woords], hetzij over de kerk, en dat zij geen nieuwe wetten naar eigen willekeur zullen invoeren, maar zich houden zullen aan de verordeningen der kerken en Synodes. En indien er iets nieuws mocht voorgekomen zijn, wat een nauwkeuriger onderzoek vereischt, dat zij dit dan tot de vergadering der Classis of van de provinciale parochie zullen brengen, opdat daar met gemeene stemmen worde vastgesteld, wat in het belang der kerken zal zijn. En dan eindelijk zullen zij na voorafgaande plechtige gebeden (want de oplegging der handen laten wij ook hier vrij) tot de bediening van hun ambt toegelaten worden. [8] De Ouderlingen behooren voorts te weten, dat het ook tot hun ambt behoort de zieken te bezoeken en

te troosten. Hoewel deze zorg ook den Diakenen volgens hunne roeping is opgelegd, nl. dat zij de kranken niet alleen verkwikken met de dingen noodig tot levensonderhoud, maar hen ook opbeuren door vertroosting. Het zal daarom noodig zijn, dat door de [19] Ouderlingen de namen der kranken en voornl. van hen, die behoeftig zijn, aan de Diakenen schriftelijk worden meegedeeld, opdat genen hun ambt te beter kunnen vervullen. [9] Het maken van wetten echter of het oefenen van gezag, hetzij over de Dienaren [Des Woords] en hunne ambtgenooten, hetzij over de kerk, behooren zij te bedenken, dat allerminst tot hun ambt behoort, evenmin als het houden van kerkeraadsvergadering naar eigen welgevallen zonder dat de Dienaren dit weten of er bij tegenwoordig zijn. [10] Indien echter in afwezigheid van de Dienaren een kerkeraadsvergadering zal moeten gehouden worden, dan zullen de Ouderlingen zeker verplicht zijn aan [de Dienaren] getrouwelijk opening te doen zoowel van de reden, waarom de kerkeraad belegd is, als van hetgeen daarin behandeld is.

[11] Ook indien de Dienaar ergens heen zal moeten afgevaardigd worden, zoo zal het niet betamen, dat de Ouderlingen daarover een besluit nemen dan na den anderen Dienaar des Woords of althans de Leeraren en Profeten er bij geroepen te hebben; en dat aangezien het niet behoorlijk is, dat gedurende zijn afwezigheid de zorg voor de kerk buiten hun weten of tegen hun wil op hen kome te vallen. [12] Zoo dikwijls echter met gemeene toestemming hetzij een Dienaar des Woords of iemand anders, die een openbaar ambt bekleedt, ergens heen gezonden of met eenig ander ambt ten bate der kerk belast zal geworden zijn, zoo behoort hij dit gewillig en zonder bezwaar te maken op zich te nemen en met de grootste bereidwilligheid uit te voeren, [daarbij] bedenkende, dat hij in den dienst van onzen Heere Jezus Christus zijnde allerminst zijn eigen meester is. Anderszins indien hij geweigerd zal hebben zich te onderwerpen aan het oordeel der broederen, hetzij van de Classis, hetzij van den Kerkeraad, zoo zal men met hem te handelen hebben naar het formulier van de kerklijke tucht. [20] [13] Evenals wij voorts om vele oorzaken het niet alleen nuttig, maar volstrekt noodzakelijk oordeelen, dat alle handelingen van den Kerkeraad in een afzonderlijk boek nauwkeurig worden aangeteekend door één persoon, uit het getal der Ouderlingen hiertoe afgevaardigd, zoo komt het ook allerzins met Gods Woord overeen, dat de Diakenen alle ontvangsten en uitgaven naarstig aantekenen en aan den Kerkeraad iedere maand, of zoo dikwijls dat overigens nodig zal schijnen, rekening en verantwoording doen.

HOOFDSTUK V

Van de Diakenen.

[1] Het is vervolgens het getuigenis der Schrift volkomen zeker, dat het ambt der Diakenen hierin bestaat, dat zij de tafelen bedienen, dat is, dat zij den armen in hunne behoeften te hulpe komen en door aalmoezen te verzamelen hun het noodige verstrekken.

[2] Het is behoorlijk, dat hunne verkeizing en bevestiging op geen andere wijze al geschieden dan hierboven bij de Ouderlingen verklaard is; behalve dat men bij de onderzoeking vooral letten zal op de getrouwheid en ijver, en zich voornamelijk zal wachten voor [hen, die] het schandmerk der gierigheid [dragen]. In alles echter zal men de regel volgen door Paulus voorgeschreven I Tim. 3.

[3] Zij behooren ook naarstig hen te vermanen, wier vermogen dit toelaat, dat zij aan de behoefte der kerk en het gebrek der armen te hulpe komen. [4] Wij zijn van oordeel, dat hun getal te dezen tijde voor elke kerk niet kan worden voorgeschreven, daar [hierbij] vooral met de omstandigheden gerekend moet worden. [5] Het zal echter niet ondienstig zijn, dat vooral in de grootere plaatsten twee soorten van Diakenen worden ingesteld, waarvan het èene deel zich zal toe- [21] leggen op het verzamelen en uitreiken der aalmoezen en tegelijk zorg zal dragen, dat, zoo daar eenige goederen aan de armen vermaakt zijn, deze op wettige wijze van de erfgenamen afgevorderd en getrouw aan de gelegateerden worden uitgedeeld. [6] Het andere deel zal voornamelijk zorg dragen voor de zieken, gewonden en gevangenen; deze [Diakenen] behooren begaafd te zijn behalve met trouw en ijver ook met de gave der vertroosting en eene niet gemeene kennis des Woords; en zij zullen naastig bij de Ouderlingen navragen, of er in hunne wijken soms ook zieken en zwakken zijn, die vertroosting en opbeuring behoeven. [7] Al wie door krankheid bedlegerig zal zijn, zal door de Diakenen of Ouderlingen aan den Dienaar des Woords zijn ziekte melden, opdat zoo noodig deze òf zelf kome en den kranke met Gods Woord vertrooste, òf deze taak overdrage aan de Ouderlingen en Diakenen, wanneer dit hem minder gelegen komt, wegens andere bezigheden, die het gemeene belang raken en van grooter gewicht zijn. [8] De plicht der liefde gebiedt, dat men ook acht zal geven op degenen die van buiten komen en de vreemdelingen. [9] Daarom zal het de roeping der Diakenen zijn nauwkeurig onderzoek te doen bij de Ouderlingen en andere leden der kerk, of er wellicht ook reizigers of vreemdelingen, die geloovigen zijn, in die plaats gekomen zijn, opdat men hun de weldaad der gastvrijheid en verdere trouwe en christelijke hulpe bewijzen kunne. En indien zij behoeftig zijn, zal ook het noodige hun verstrekt worden. Voorts is het buiten twijfel, dat hunne verzorging behoort tot de eerste soort van Diakenen.

[10] Op die plaatsen, waar dit gelegen zal komen, oordeelen wij, dat ook vrouwen van beproefd geloof en eerbaren levenswandel en die van gevorderden leeftijd zijn, naar het voorbeeld der Apostelen terecht tot die ambt kunnen aangenomen worden. [11] De Diakenen zullen ook toezien, of aan de [22] weduwen of weezen der kerk, door iemand geweld of onrecht wordt aangedaan, en indien zij iets [van dien aard] zullen vernomen hebben, zullen zij het overbrengen aan den kerkeraad, opdat terstond eenige bepaalde personen gekozen worden, die naar gelang van de hoedanigheid der zaak zorgen zullen, dat door de Overheid recht gedaan worde. [12] Voorts zal het ook noodig zijn, behalve deze Diakenen nog andere goede mannen, die van een beproefd geloof en levenswandel zijn, met voorzichtige keuze bij een te zoeken, die de bezoldigingen der Dienaren en wat voorts tot het gebruik van den Dienst (des Woords) noodig zal zijn, verzamelen zullen. [13] Hieronder rekenen wij ook datgene wat betrekking zal hebben op de bijeenroeping der Synodes, de afvaardiging hetzij van de Dienaren, hetzij van eenig ander persoon, waar dit noodig zal zijn, tot noodzakelijke kerkelijke bezigheden, evenals alles wat behooren zal tot den bouw der tempels of kerken. [14] Hoewel wij het voor dienstiger houden, dat in de grootere plaatsen, waar dit maar eenigszins mogelijk zal zijn, ook deze ambten onderscheiden worden en de zorg voor de Dienaren afgescheiden worde van de zorg voor de overige dingen. Deze dingen zullen echter het geschikst in de Synode kunnen besloten worden, aan welke wij ook de zorg voor de Scholen en haar inrichting overlaten. [15] Wat voorts de aanstelling van eenigen penningmeester of quaestor aangaat, het doen van rekening van ontvangst en uitgaaf aan den Kerkeraad en datgene wat [verder] op deze zaak betrekking zal hebben, zoo behoort iedere Kerk naar ieders gelegenheid en

wijze daarover voortaan te beslissen, of althans de Synode in het algemeen iets vast te stellen.

[16] Wij houden het er echter voor, dat het in het geheel niet overeenkomt met het ambt der Ouderlingen, dat hun de uitdeeling en bezorging der kerkelijke goederen van welken aard zij dan ook mogen zijn, [23] of waar vandaan zij mogen komen, [worde toebetrouwd].

[17] Afgedacht nog van de moeilijkheden, die elken dag voorvallen, volgt het uit den aard der zaak, dat de Ouderlingen en Diakenen, die in hunne roeping een tijdlang zich getrouw hebben getoond, dit niet hebben gedaan zonder groot nadeel van hun huiselijke zaken; daarom achten wij het nuttig, dat jaarlijks nieuwe [Ouderlingen] worden gekozen, op deze wijze, dat na verloop van één jaar of van zes maanden, (naarmate de zaak en de omstandigheden dit zullen eischen) het halve deel van zijn dienst worde ontslagen en anderen in hunne plaats worden gekozen, die met de overige nog blijvende [Ouderlingen] over de kerk zullen gesteld worden. Met dien verstande echter, dat het den Kerkeraad vrij sta de meest geschikte Ouderlingen en Diakenen, die daartoe bereidwillig zijn, te verzoeken en te bidden, dat zij het halve of geheele volgende jaar (naar dit den Kerkeraad zal goeddunken) de kerk in hunne roeping willen verstaan. [18] Hij die een openbaar ambt bekleedt zooals de Dienaar of Herder, de Leeraar, de Ouderling, de Schoolmeester of de Diaken enz. mag de Kerk, die hij dient, geenszins verlaten zonder dat van zijne zaak wettig kennis is genomen en het oordeel van de geheele Classis of parochie, (nadat de provinciën in classen zullen verdeeld zijn) daarover is ingewonnen. En anderzijds zal het ook de Kerken niet vrij staan, hetzij haar Dienaar, hetzij haar Leeraar, hetzij haar Ouderling enz., los te maken zonder de toestemming van de parochie of provinciale classis verkregen te hebben. [19] Nochthans meenen wij niet, dat aan de vergaderingen der Classis eenig recht in deze zaak over eenige kerk of hare Dienaren toe te kennen zij, tenzij deze [kerk] hierin uit eigen beweging toestemme; opdat de kerk niet tegen haar wil beroofd worde van haar recht en gezag.

[24] HOOFDSTUK VI

Van de Sacramenten.

En wel eerst van den Doop.

[1] Daar de Sacramenten met de bediening des Woords door een onlosmakelijken band zijn verbonden, zoo betwijfelt niemand, dat zij tot het ambt der Dienaren behooren. Wij oordeelen daarom, dat de Doop door niemand anders dan door den Dienaar des Woords op de rechte wijze kan meegedeeld worden. [2] De Doop nu zal bediend worden met het gebruikelijke formulier, dat in de kerkelijke verordeningen voorgeschreven is. En dat wel nergens anders noch op eenige andere wijze dan in de samenkomsten der kerk bij de prediking en den catechismus. Tenzij het wellicht noodzakelijk zal zijn in den aanvang bij een kerk, die pas ontstaan is, rekening te houden met enkele zwakken en hun ter wille [en] om ergernis te vermijden de kinderen, die met krankheid bezocht zijn, aan huis te doopen. Maar zelfs dit wordt niet toegestaan dan in tegenwoordigheid van ten minste vier of vijf geloovigen en slechts zoolang totdat door een besluit der Synode hierin op andere wijze zal voorzien geworden zijn. [3] Wij laten echter, gelijk wij vroeger gezegd hebben, het gebruik van bijzondere getuigen (welke men gewoonlijk peters noemt) en de wijze van doopen

vrij.

[4] De ouders echter en de getuigen, die de kinderen ten doop zullen aanbieden, zullen met die woorden worden ondervraagd welke in het fomulier van den Doop staan uitgedrukt.

[5] Het is buiten kijf, dat het ten hoogste dienstig is, zoowel voor de kerk als voor het Gemeentebest, dat de namen der kinderen, ouders en getuigen in de publieke registers worden opgeteekend. Ook zullen daarbij afzonderlijk kunnen worden opgeschreven de namen van

[25] hen, die na in de kerk belijdenis des geloofs afgelegd te hebben in Christus sterven.

Van het Avondmaal des Heeren.

[6] Wij achten het zeer nuttig, veertien dagen van te voren den tijd, waarop het Avondmaal gevierd zal worden, aan het volk bekend te maken, zoowel opdat de afzonderlijke leden der kerk zicht bijtijds voorbereiden kunnen, als opdat de Ouderlingen hun ambt in het bezoeken der wijken op de rechte wijze kunnen volbrengen. [7] Niemand zal echter tot het Avondmaal des Heeren toegelaten worden, tenzij hij vooraf belijdenis des geloofs afgelegd en aan de kerkelijke tucht zich onderworpen zal hebben. [8] Zij, die begeeren zullen tot het Avondmaal toegelaten te worden, zullen acht dagen vóór den voor het Avondmaal bepaalden dag hunne namen bij den Dienaar inleveren en de Kerkeraad zal dan terstond aan één of meer Ouderlingen naar gelang van de wijk en het getal der personen de opdracht geven om ijverig en nauwkeurig onderzoek te doen naar hun vroeger leven en wat zij vernomen hebben ter kennis van den Kerkeraad te brengen, opdat zoo iets in den weg staat, waarom zij liever niet behooren toegelaten te worden, men bijtijds kunne tusschenbeide komen, of zoo niet, kunne voortschrijden tot de onderzoeking des geloofs. [9] Wij oordeelen echter, dat het om vele oorzaken niet noodig, ja zelfs niet nuttig is, dat dit in het openbaar moet geschieden, maar [het onderzoek] worde ingesteld privaaf in tegenwoordigheid van den Dienaar en de Leeraren en Profeten, of indien met deze niet zal kunnen bekomen, van eenige Ouderlingen en den Dienaar volgens hetgeen in de kerkelijke verordeningen wordt voorgesteld. [10] Het zal echter niet ongepast zijn de kinderen, die de catechisatie afgeloopen hebben, in tegenwoor- [26] digheid der geheele kerk te onderzoeken, volgens het fomulier van den korteren Catechismus, waaraan nog toegevoegd zullen worden de voornaamste stukken van den grooteren Catechismus; en dit [zal geschieden] acht dagen vóór den vastgestelden dag van het Avondmaal.

[11] Zij nu, die behoorlijk onderzocht zijn, hetzij dat zij kinderen, hetzij dat volwassenen zijn, zullen zich des daags vóór den dag, waarop het Avondmaal zal gevierd worden, voor de kerk stellen en hun zal, nadat de voornaamste stukken van het geloof en de religie hun voorgesteld zijn, naar hunne instemming daarmede gevraagd worden; tegelijk zullen zij zich ook onderwerpen aan de kerkelijke tucht en hunne namen laten opschrijven in de kerkelijke registers; en dan eindelijk zullen zij aan het volk worden voorgesteld, opdat zij, indien geen wettige verhindering voorkomt, den volgenden dag tot de tafel des Heeren toegelaten kunnen worden.

[12] Wij zijn van oordeel, dat de breking des broods alleszins noodzakelijk is, omdat die door Christus klaarlijk is ingesteld en door de Apostelen en de geheele oudere kerk niet zonder de gewichtigste oorzaken is onderhouden geworden. [13] De woorden bij het Avondmaal, die in de kerkelijke verordeningen worden voorgesteld, achten wij dat

zekerlijk moeten behouden worden, omdat zij het meest overeenkomen èn met de instelling èn met het duidelijke voorschrift van Christus èn eindelijk met de verklaring van Paulus. [14] Wij oordeelen voorts dat in alle kerken gewoon brood en niet een bijzonder soort of ongezuurd brood of iets anders zal gebruikt worden, dat naar bijgeloovigheid smaakt. [15] Wij meenen, dat men evengoed het Avondmaal zittende als staande kan vieren en terwijl het gevierd wordt, de Schrift kan lezen of psalmen zingen. [16] Voorloopig kan nog niet één bepaalde tijd om het Avondmaal te vieren voor alle kerken voorgeschreven worden, totdat in de Synode zal overwogen [27] zijn wat in het algemeen belang der kerken is. [17] Men moet er echter voor zorgen, dat de predikatiën ten tijde der Avondmaalsviering niet worden uitgerekt tot die uren, die aan de bediening van het Avondmaal moeten gegeven worden, opdat er rekening worde gehouden met het vok en inzonderheid met de zwangere vrouwen en de overigen, die zwak van gezondheid zijn.

HOOFDSTUK VII

Van het huwelijk.

[1] Zoowel de gewoonte als de dagelijksche ondervinding getuigt, dat het noodig is de namen van hen, die door het huwelijk zullen verbonden worden, op drie Zondagen van den kansel voor het volk af te kondigen. [2] Voordat echter deze afkondiging der namen geschiedt, zullen zij te samen met hunne Ouders of Voogden zich stellen voor den Dienaar en twee Ouderlingen hunner wijk, opdat men hen kunne ondervagen, naar wat noodig zal schijnen. Na afloop hiervan zullen hunne namen in de kerkelijke registers worden opgeteekend.

[3] De huwelijken kunnen op elken dag zonder onderscheid gesloten worden, mits op dienzelfden dag een predikatie voor het volk gehouden worde. Uitgezonderd zullen slechts die dagen zijn, die aan het vasten gewijd zijn, omdat met op deze dagen zich voornamelijk heeft toe te leggen op gebed en treurigheid. [4] Het overige, wat betrekking kan hebben op de regeling der huwelijken en de behandeling der echtscheidingen, oordeelen wij dat in de Synode punt voor punt te behandelen zij.

[28] HOOFDSTUK VIII

Van de tucht.

[1] Men moet ganschelijk daarvoor waken, dat bij de inrichting van een pas ontstaande kerk nergens de kerkelijke tucht verzuimd worde. Want hoe heilzaam en noodzakelijk deze is, leert ons overvloedig zoowel de instelling als de leer zelf van de Heere Christus en de Apostelen, en ook het gebruik van de Apostolische en de geheele oudere kerk en eindelijk ook de dagelijksche ondervinding der zaken zelve. [2] Daarom is het ook billijk, dat niemand tot den dienst de Woords behoort toegelaten te worden dan die bereid is dezen regel der tucht te handhaven en te bewaren.

[3] Wij zijn van oordeel, dat de tucht bestaat deels in de censuur over de leer of religie en den levenswandel, deels in de wettige bestraffing, deels ook in den ban, waarin voornamelijk de sleutelmacht gelegen is, die door den Heere aan de kerk gegeven is. [4] Dat nu de censuur over de religie en den levenswandel wat de afzonderlijke leden

der kerk aangaat behoort tot de roeping van den kerkelijken Senaat, dat wil zeggen van de samenkomst der Ouderlingen ten overstaan van de Dienaren, Leeraren en Profeten, zoo daar eenige zullen zijn, is buiten kijf. [5] Want ieder ziet, dat het tegen alle recht en billijkheid zou zijn hen, aan wie het toekomt van alle zaken kennis te nemen, uit te sluiten van het oordeel en de censuur. Daarom schijnt de censuur over de leer eigenlijk aan de Dienaren en Leeraren, maar die over den levenswandel aan de Ouderlingen toe te komen. Doch zonder twijfel behooren zij over en weer hierbij elkaar de helpende hand te bieden. [6] Nu stemt het ongetwijfeld met de rede en de billijkheid overeen, dat degenen, aan wie de censuur [29] wordt overgelaten, ook de macht hebben om te bestraffen. Wij oordeelen daarom, dat het meer dan behoorlijk is, dat deze zaak tot het oordeel van den Kerkeraad behoort. [7] Indien iemand derhalve heimelijk of openbaar vreemde leerstellingen en ketterijen rondgestrooid zal hebben, zoo zal zijn naam door de Ouderlingen aan den Kerkeraad worden aangebracht; na daar geroepen te zijn, zal hij vermaand worden en indien hij aan dit oordeel der kerk zicht onderworpen zal hebben, zal hij in genade weder worden aangenomen; zoo hij echter na twee- of driemaal vermaand te zijn, hardnekkig zijn gemoed verhard zal hebben, zal hij van de gemeenschap der geloovigen geweerd worden. [8] Op dezelfde wijze zal, ook indien iemand de orde en samenkomst der kerk hoovaardig veracht en na menigvuldig vermaning in het minste geen berouw getoond zal hebben, hem de gemeenschap der kerk ontzegd worden.

[9] Wat nu de censuur en de bestraffing over den levenswandel aangaat, zal men in alles de instelling van Christus volgen, opdat bij geheime zonden, die met geen openbare ergernis vergezeld zijn, niemand voor de vierschaar van den Kerkeraad getrokken worde, tenzij hij met hardnekkig gemoed de zeer dikwijls herhaalde vermaningen verachtelijk verworpen heeft. Aangeklaagd zijnde bij den Kerkeraad zal hij echter ernstig vermaand worden, en, indien hij geen berouw zal hebben, als een verrot lid worden afgesneden. [10] Maar bij openbare zonden en die met openlijke ergernis vergezeld zijn, zal het gezag van den Kerkeraad of kerkelijken Senaat zich terstond doen gelden; vooreerst door hem te vermanen en indien hij gehoorzaamd zal hebben, door hem zachtmoedig in genade weder aan te nemen; in het tegenovergestelde geval door hem met den ban te slaan. Wat voorts de schrikkelijke schanddaden en schelmenstukken aangaat, zullen [de schuldigen], zelfs indien zij [30] aan de vermaning gehoor zullen gegeven hebben, nochtans voor eenigen bepaalde tijd van de gemeenschap worden geschorst, totdat zij een duidelijke proeve en bewijs van boetvaardigheid zullen geleverd hebben. [11] Indien iemand echter meent, dat hem op deze wijze of op eenige andere manier onrecht is aangedaan, zal het hem vrijstaan van de uitspraak van den Kerkeraad zich te beroepen op het oordeel van de Classen (nadat deze ingesteld zullen zijn) en wederom van de beslissing van de Classen zal hij hulpe mogen verzoeken bij de Synode; hoewel zulk een tegensparteling en weigering om zijn schuld te erkennen het schandmerk der hardnekkigheid niet zal kunnen ontgaan.

[12] Maar ten opzichte van de Dienaren en Ouderlingen behoort een eenigszins andere handelwijze gevolgd te worden, opdat zij niet lichtvaardiglijk aan lasteringen bloot staan; ten ware zij wellicht (wat God verhoede) met eenig openbare schanddaad en schelmstuk zich bevelekt hadden. Want dat zij in dat geval zoo spoedig mogelijk, zonder het oordeel der Classis af te wachten, met schande en oneer van hun ambt moeten verwijderd worden, wordt door niemand betwijfeld. [13] Zoo zij echter met eenige heimelijke zonde bevangen zullen zijn, zal de censuur overgelaten worden aan de vergadering der Classis. Daarin zal, nadat zij bevolen zijn buiten te staan en van de

overigen een eed afgenomen is, dat niemand zal verklappen wat of door wien iets gezegd is, nauwkeurig onderzoek worden gedaan naar ieder van de Dienaren en Ouderlingen afzonderlijk, en nauwkeurig navraag worden gedaan, hoe ieder zich in zijn ambt gedragen heeft. En indien iemand een vermaning zal schijnen noodig te hebben, zoo zal hij, na in de vergadering teruggeroepen te zijn, vermaand worden, of zoo een bestraffing en kastijding [noodig is], zal hij worden bestraft en naar de grootte of lichtheid van zijn misdaad worden gekastijd. [14] Voorts zijn de misdaden, die in de Dienaren geenszins te dulden zijn, ongeveer van dezen aard: [31] ketterij, scheuring, openlijke verachting der kerkelijke orde; openbare godslastering, die zelfs de straf der burgerlijke Overhied verdient; simonie; onbetamelijke kuiperij om zich in eens anders plaats in te dringen; verlating van zijn dienst en zijne kerk zonder wettige toestemming en beroeping; de misdaad van vervalsching; meineed; hoereri; diefstal; dronkenschap; wapengeweld en alle geweld, dat burgerlijke straf verdient; ongeoorloofde woeker; dobbelspel en de overige onbetamelijke en door de wetten verboden spelen; het klaarblijkelijk jacht maken op heerschappij over de kerk en zijne ambtgenooten en alle overige dergelijke [misdaden], die hetzij het brandmerk der schande op iemand drukken of in anderen de afsnijding van de kerk zouden verdienen.

[15] Van een anderen aard zijn echter die zonden, die wel geduld worden, maar toch onderhevig zijn aan bestraffing en censuur. Van dien aard zijn: ijdele nieuwsgierigheid naar onnutte vragen; een vreemde en gezochte manier om de Schriften te behandelen, welke den hoorders ergernis baart; zooals door hen geschiedt die of meer dan betamelijk is aan hunne bespiegelingen toegeven of een spel drijven met onpassende allegoriën, of kortom dingen er bij halen om vertooning te maken, die niet overeenkomen hetzij met het doel, hetzij met de waardigheid der Schriften; het invoeren naar eigen welgevallen in de kerk van iets, dat nieuw en gansch ongewoon is; klaarblijkelijke nalatigheid in hunne studiën en de lezing der Schriften; het al te toegevend zich betoonen bij het kastijden der zonden en het al te genegen zijn tot vleierij; eindelijk het al te traag en nalatig zijn in de overige dingen, die tot hun ambt behooren. Onkuische aardigheden of onbetamelijke scherts; leugentaal; het rooven van iemands eer of kwaadsprekerij; vuile gesprekken; beleedigende woorden; vermetelheid; opzettelijk bedrog; klaarblijkelijke gierigheid; eerezucht en begeerte naar ijdel roem; plotseling opkomende en bandelooze toorn; huiselijke [32] oneenigheid; haat en twist; al te scherpe en onmatige bestraffingen; alle onmatige weelde in kleeding, bij tafel en in de overige dingen, welke niet betaamt voor een Dienaar des Goddelijken Woords; heimelijk streven om te gebieden en heerschappij te oefenen over de kerk of hunne ambtgenooten.

[16] Wie van de eerste soort van misdaden overtuigd zal zijn, zal in de vergadering der Classis van zijn ambt worden afgezet. [17] Bij de overige [zonden] zullen zij, die ter classisvergadering geroepen zijn, een broederlijke vermaning en zachte kastijding aanwenden. Indien hij deze, nadat ze twee of driemaal herhaald is, veracht zal hebben, zoo zal de zaak voor de vergadering der Classen of de vierschaar der Synode gebracht worden en daar zal besloten worden wat tot voordeel en nut der kerk wezen zal.

[18] Wat voorts de lichtere fouten aangaat, die zelfs het oordeel der vergadering niet waardig zullen schijnen, daarin zal men die orde volgen, die Christus voor alle overige [gevallen] heeft voorgeschreven. [19] Opdat deze orde der censuur nu te gemakkelijker gevolgd moge worden, meenen wij, dat het nuttig zal zijn telkens om de twee of ten minste drie maanden vergadering van iedere Classis te houden, waar naar dusdanige zaken nauwkeurig onderzoek geschieden zal. Ook zou het niet

ondienstig zijn, dat de Classen van een geheele provincie met tusschenpoozen van een half jaar bijeen kwamen, en eindelijk dat elk jaar een provinciale Synode van geheel Nederland gehouden werde. Maar aangezien over deze dingen niets vastgesteld kan worden, meenen wij, dat zij aan het oordeel der Synode moeten overgelaten worden. [20] Het schijnt ook nuttig te zullen zijn, dat deze samenkomsten der verschillende Classen, die ter wille van de censuur ingesteld zijn, niet steeds op ééne plaats gehouden worden, maar liever zoo dikwijls mogelijk op verschillende plaatsen, vooreerst opdat de heerschappij [33] van de eene kerk over de andere verhinderd worde en voorts – en dit wel voornamelijk- opdat degenen, die te saam komen, des te nauwkeuriger zich kunnen toeleggen op de onderzoeking van iedere afzonderlijke kerk en navraag kunnen doen, stuk voor stuk, welke orde gevolgd wordt zoowel bij de onderwijzing des Woords als bij de regeling der Sacramenten en Tucht en eindelijk of de Ouderlingen en Dienaren hun ambt goed en ijverig waarnemen. [21] Indien er ten slotte in eenige kerk iets bijzonders is met betrekking tot de orde en de rechte inrichting der kerk, zal het aan iedere kerk vrijstaan daarbij te volgen wat het meest tot stichting zal geschikt wezen; mits men daarbij steeds nauwkeurig acht geve op de omstandigheden, opdat het lichaam zelf der kerk bij voortdoring en onafgebroken in eenigheid des geestes en den band des vredes gehouden worde.

[22] De Dienaren die zich de moeite hebben gegeven deze [bepalingen] bijeen te brengen, willen hiermede openlijk voor God en menschen betuigd hebben, dat zij bij het vaststellen dezer punten, welke dusver opgeteekend zijn te bate van de welstand der Nederlandsche Kerken, en hare eenparige en overeenstemmende ordening dit geenszins gedaan hebben tot nadeel van de andere kerken, maar dat zij alleen rekening gehouden hebben met tijd, plaatsen, personen en de overige omstandigheden [en] met de grootste zorg en nauwkeurigheid onderzocht hebben (na vooraf de goddelijke hulpe te hebben ingeroepen,) wat naar gelang van dit alles voor de Nederlandsche kerken dienstig of ondienstig zou zijn. En zij hebben de zaken alzo geleid, dat wanneer het gebeuren mocht, dat onze Heere Jezus Christus hierna eenmaal een overvloediger vrucht zijner genade aan Nederland verleende, zoowel ten aanzien van eene godvruchtige reformatie der overheid als wat betreft den wasdom der kerk, het vrij zal staan deze punten breeder uit te werken en naar gelegenheid der zaken en tijden, hetzij te vermeerderen [34] hetzij te verminderen, hetzij zoo dit noodig zal schijnen, te veranderen.

Aldus gedaan te Wezel 3 November 1568.

Herm. Moded, requisitus

Joannes Cubes

De ondertekenaars van het "Convent van Wezel" in 1571

De verblijfplaats van de ondertekenaars van het Convent van Wezel, juli 1571. De lijnen markeren een afscheiding tussen de personen die in Bedburg (1-17), Wezel (18-29) en Emden (30-51) ondertekend hebben. Onder eerste zeventien namen vinden we vermoedelijk vijf commissarissen van de prins van Oranje: Van Zuylen van Nijveelt, Pieter de Rijcke, Van Asperen, De Vos en Van Culemborg. Over de ondertekening van de personen genoemd onder 62 en 63 heb ik geen aanvullende informatie gevonden.

NAAM

1. Petrus Dathenus
2. Hermannus Moded
3. Cornelius Walraven
4. Jacobus Michaelis
5. Johannes Lippius
6. Godefridus Pistorius ?
7. Willem van Zuylen van Nijveelt
8. Pieter de Rijcke
9. Jannes van Asperen
10. Hermannus Millenius
11. Joannes Masius
12. Joannes Wicodurstadius
13. Hermannus van der Meere
14. Gerardus Larenius
15. Joannes Woudanus
16. Cornelius de Vos
17. Gerardus Culemborganus

IN 1571 AANWEZIG IN:

Heidelberg; hofpredikant van de Paltsgraaf;
ds. Norwich; in Duitsland aanwezig;
1570 in Jülich

bij procuratie door Moded; Emden
predikant te Wezel
?

commissaris van Willem van Oranje;
Wezel (cf. Kerkeradsprotocollen Wezel); gezant van Oranje
één van de verbonden edelen; commissaris van Oranje?
bij procuratie door voorgaande; < Mill, vertegenw.op prov.
synode van Bedburg.

omgeving Wezel (in 1572 op classis Kleef te Wezel)
?

Wezel (ouderling Nederlandse gemeente)
1573-74 ds te Goch
te Bedburg als 'ouderling van Antwerpen'?

voorjaar 1570 Londen; in mei en nov. niet in Londen;
classis Keulen; 1570; gezant van Oranje

18. Gerhardus Venradius
19. Adrianus Vossius
20. Jacobus Richoboscus
21. Casparus Coolhaes
22. Philippus Raesvelt
23. Hermannus Rahemius
24. Cornelis Egidii
25. Joannes Ostendorpius
26. Leonardus Panhusius
27. Albertus Goudrianus
28. Christianus Sinapius Venlo
29. Ludovicus Sanarii Eecloniensis

IN 1571 AANWEZIG IN:

ds te Wezel

?

?

bij procuratie door Lippius (Wezel); 1570 in Essen;

bij procuratie door Lippius (Wezel); Erle (Duitsland)

bij procuratie door Lippius (Wezel); ?

bij procuratie door Lippius (Wezel):

bij procuratie; predikant in Oostfriesland

predikant die samen met Sonoy geld voor Prins verza melde;

?

Wezel of in de buurt

?

30. Georgius Octavius Sylvanus
31. Joannes Cubus
32. Henricus Michael
33. Johannes Xylonius
34. Franciscus Franckenus
35. Philips van Marnix
36. Hubertus Busseurs
37. Cornelius Poppius
38. Simeon van Habosch
39. Joannes Hove
40. Jacobus Pontifortius

IN 1571 AANWEZIG IN:

predikant Londen; vermoedelijk in Emden aanwezig

diaken te Londen; vermoedelijk in Emden aanwezig

Emden

Emden?

ds Oostfriesland (Larrelt sinds 1569)

Emden

?

ds Oost-Friesland 1569-1585
 Emden
 ?
 Emden

[279]

41. Jacobus Laubegeois
42. Christophorus Becanus
43. Cornelius Rhetius
44. Caspar van Bijgaerden
45. Reynier de Festere
46. Gooris van den Bogaerde
47. Lieven de Zoomere
48. Jan van Winghene
49. Mathijs van Loo
50. Pieter van Hoorebeke
51. Chrystoffels uut Waes

IN 1571 AANWEZIG IN:

Emden
 Emden, waalse gemeente
 Emden, waalse gemeente; eventueel Wezel < Brussel; Emden, futurus minister
 november
 Emden, diaken, 3 dec. ouderling gekozen
 Emden
 Emden
 1574: Emden
 ziekentrooster Emden; predikant nabij Emden¹
 Emden; diaken 1567;
 Emden, december 1571

52. Jacobus Miggrodius
53. Cornelius Spierinck
54. Abraham Rousseau
55. Jan Morell
56. Joos Faes
57. Pieter Bauters
58. Cornelis Francken
59. Joannes Castercomius
60. Anthonis Algoet
61. Carolus Rijekwart

IN 1571 AANWEZIG IN:

Londen, ouderling Italiaanse kerk 1568-1574 tenminste;
 Londen, ex-ouderling Italiaanse kerk (1568-1570)
 ?
 ?
 Londen, ca. november 1571
 Londen augustus 1571;
 Londen, mei en november 1571;

?

bij procuratie; Norwich
bij procuratie; Norwich

62. Laurentius Bruninck

63. Christophorus Lantsochius

IN 1571 AANWEZIG IN:

bij procuratie; In Bedburg juli 1571 (?) pred. Brussel?
bij volmacht; Oost-Friesland;

De Nederlandse gemeente in Wezel

De positie van de Nederlandse kerk in Wezel was een heel eigensoortige. De stadskerk was lutheraans, en de Nederlandse geloofsvluchtelingen maakten deel uit van de plaatselijke kerk. Anders dan in Emden hadden zij wel een eigen organisatie die men het best kan omschrijven als een belijdeniskerk binnen de volkskerk. Kern van deze 'ecclesiola' vormde het consistorie van acht ouderlingen, dat opzicht hield over allen die zich 'onderworpen hadden aan de discipline'.

Deze groep was naar het zich liet aanzien niet zo groot. Op grond van een lidmatenlijst uit 1573 kunnen we opmaken dat de gemeente op dat moment zo'n 120 stemgerechtigde manslidmaten telde, hetgeen overeenkomt met ongeveer 5 a 600 zielen. Ook als we -hierin gesteund door de acta- uitgaan van een geringe stijging van het aantal lidmaten, heeft de Nederlandse gemeente toch waarschijnlijk nooit meer dan zo'n duizend zielen geteld. Vermoedelijk hebben andere Nederlanders zich wel gevoegd in de veel losser georganiseerde kerk van Wezel, waar -als in zoveel lutherse kerken- de kerkelijke discipline aanmerkelijk minder streng gehandhaafd werd. Ook blijken vooral in de beginjaren van de kerkeradsnotulen niet weinigen te aarzelen tussen een doopsgezinde of een gereformeerde overtuiging. Los van de Nederlandse kerk fungeerde al sinds 1545 een Waalse gereformeerde 'ecclesiola' binnen de kerk in Wezel. Charles de Nielles was predikant van deze gemeente van 1568 tot zijn overlijden in 1593.

De organisatie van de Nederlandse geloofsvluchtelingen in Wezel op basis van de Emdense kerkorde van 1571 had aanvankelijk een clandestien aspect. Officieel was het calvinisme in het hertogdom verboden sinds ca. 1553, hetgeen ook door de zogenaamde heshusianen, lutheranen met een afkeer van de gereformeerde kerkinrichting en avondmaalsbediening, geregeld naar voren werd gebracht. De stadsmagistraat en de pastoors volgden echter een beleid dat zich ontwikkelde van gedogen naar sympathie naar overname van de kerkelijke inrichting van de gereformeerden²².

De lidmaten van de Nederlandse gemeente in Wezel waren - althans tot circa 1582 - per 'natie' georganiseerd. Men kende de naties van Holland, Brabant, Vlaanderen en Gelre/Gulik. Rond 1580 werden de naties van Holland en Vlaanderen samengevoegd tot één natie, terwijl tegelijkertijd een nieuw onderscheid werd aangebracht tussen de naties Gulik/Gelre en Kleef²³. De oorzaak hiervan ligt duidelijk in de terugkeer van veel Vlamingen en Hollanders, terwijl

22) In 1594 stelden de stadspastoors zich onder het gezag van het consistorie. Over deze ontwikkeling van een belijdende kerk binnen de volkskerk tot een Duitse

gereformeerde kerk van Wezel zie H. Schilling: *Niederländische Exulanten*, p. 92-95. *KPWesel*, p. 30-31.

23) Eerst in de naties Gulik en Gelre, korte tijd later in Kleef en Gulik. Cf. *KPWesel*, Einleitung, p. 30.

[234] de Duitstalige gereformeerden in aantal toenamen. Uit elke natie werden twee ouderlingen en twee diakenen gekozen. De ambtstermijn was tot 1581²⁴ in principe één jaar. Elk halfjaar trad de helft van de ambtsdragers af. Aanvankelijk waren de aftredende ouderlingen en diakenen niet onmiddellijk herkiesbaar, maar dit standpunt werd spoedig verlaten, misschien door gebrek aan kader. De ouderlingen en diakenen kozen tweemaal per jaar uit iedere 'natie' een tweetal, waaruit elke natie dan weer één ouderling en één diaken mocht kiezen. De invloed van de gemeente was derhalve iets groter dan op de synode van Emden (1571) was voorzien. Ongeveer vijftig personen vervulden het ambt van ouderling in de periode 1573-1583. Ongeveer een kwart van hen had voordien als diaken gediend. Daartegenover stonden zo'n 45 personen die alleen als diaken voorkomen in de kerkeradsacta. Anders gezegd, het ambt van diaken fungeert in Wezel maar heel beperkt als opstap naar het ouderlingschap.

Een eigen predikant had de Nederlandse gemeente slechts in de jaren 1569-1572, toen Joannes Lippius uit Eeklo de gemeente bediende. Na zijn vertrek in 1572 was men aangewezen op de stadspastors, door de overheid aangesteld. Dezen preekten, doopten, trouwden, bedienden het avondmaal. Zij woonden echter niet de consistorievergaderingen bij. Het aantal lidmaten van de Nederlandse gemeente te Wezel lijkt, te oordelen naar de acta van de kerkeraad, niet spectaculair gestegen in de periode 1573-1583. Nergens in de acta is sprake van organisatorische problemen in verband met een grote toeloop van nieuwe leden. Het aantal ambtsdragers blijft gedurende de hele periode dezelfde: 8 ouderlingen, 2 per natie. Voor het kiezen van ouderlingen blijven de naties bij elkaar komen in particuliere huizen. Na het lezen van de acta blijft de indruk achter dat er sprake was van tijden van versterkte terugkeer naar het vaderland. Naar Holland en Zeeland vooral omtrent 1574, naar Vlaanderen en Brabant in de jaren 1577-1580²⁵. Deze afname werd gecompenseerd door een toename van geloofsvluchtelingen uit de grensgebieden van Duitsland en Nederland, Gelre, Kleef en Gulik.

De organisatie van de eredienst in Wezel had een aantal markante trekken. Aangezien de Nederlandse kerk direct onder de plaatselijke kerk ressorteerde, moest men zich in het gebruik van de sacramenten conformeren aan de plaatselijke gewoonten. Voor velen die in Londen of in Nederland aan de nieuwe manier van avondmaal vieren gewend waren geraakt zal het moeilijk zijn geweest hun opvattingen te herkennen in de avondmaalsceremonie te Wezel. Men moest knielen voor de priester. Tot 1581 gebruikte de plaatselijke kerk ouwels in plaats van brood. De priesters gaven het sacrament op de tong, in plaats van in de hand. De communicant mocht de beker niet vasthouden. Ook de aanwezigheid van een altaar, crucifix, kaarsen, monniken(!) en heiligenbeelden zal menige geloofsvluchteling voor vragen gesteld hebben, vooral diegenen die in Emden of Londen gewend waren geraakt aan de gereformeerde avondmaalsopvatting. Voor sommigen was dit zelfs een reden om elders avondmaal te vieren²⁶.

24) Op 14 augustus 1581 werd de ambtstermijn vastgesteld op twee jaar.

25) Men vergelijk de lijst met attestatiebrieven in *KPWesel*, p. 649-656. Deze bevat 98 attestaties. Pieken in het vertrek van lidmaten zijn de jaren 1574 met veertien attestaties en de jaren 1577-1579 met respectievelijk 13, 18 en 11. In die laatste periode gaan mensen vooral terug naar Vlaanderen en Brabant.

26) *KP Wesel*, Einleitung, p. 26-27.

[235] De invoeging in de stadskerk van Wezel had voor- en nadelen. Een belangrijk voordeel lag in het financiële vlak. De pastoors kwamen ten laste van de stad, evenals de zorg over kerkgebouwen. De diakonie hoefde zich slechts over diegenen te ontfermen die zich 'aan de discipline onderworpen hadden'. Desondanks ontkomt men niet aan de indruk dat de gemeente arm was. Dit blijkt uit verschillende brieven om hulp voor de armen van de gemeente. Uit de attestaties blijkt dat niet weinigen Wezel weer verlieten omdat zij niet 'den cost konden winnen'.

Tot de nadelen behoorde het feit dat de pastoors tot 1578 de consistorievergaderingen niet bijwoonden. Bij belangrijke besluiten moest altijd een delegatie de pastoors op de hoogte gaan stellen, en hun reactie weer rapporteren aan het consistorie. Vooral in tuchtzaken was dit een omslachtige procedure. De indeling in naties had eveneens voor- en nadelen. De verkiezing van ambtsdragers per natie waarborgde een goede afspiegeling van de gemeente in het leidende orgaan. Een nadeel van die indeling was het gevaar dat vier kleine gemeentes in de Nederlandse gemeente ontstonden. De gekozen ambtsdragers hadden namelijk in principe alleen van doen met de lidmaten van hun eigen natie. Dit komt markant tot uitdrukking in de procedure die gevolgd werd bij openbare schuldbelijdenissen. Deze vond plaats in de eigen natie ten tijde van de verkiezing van nieuwe ambtsdragers, en niet ten overstaan van de hele gemeente. Het consistorie onderkende dit gevaar. Het trachtte bij tijd en gelegenheid het onderlinge contact van de naties te bevorderen, ondermeer door de maatregel om ouderlingen van verschillende naties samen met elkaar huisbezoek te laten doen voor het avondmaal 'om de mensen beter te leren kennen'²⁷.

Wanneer we in kaart proberen te brengen welke prioriteiten het consistorie in Wezel had, dan stuiten we op het opvallende gegeven dat men zich in de periode 1573-1576 (nog) buitengewoon veel bezig hield met kerkelijke organisatie. De Nederlandse gemeente in Wezel zocht in die tijd blijkbaar nog naar een goede opzet van het kerkelijk werk. De organisatie van het pastoraat en van de diakonie is een telkens terugkerend onderwerp. De verkiezings-procedures van ouderlingen en diakenen worden geregeld aangepast. Een heel eigen functie -de acta spreken van 'dienst'- in Wezel is die van de diakones. Tot en met 1579 fungeren vooral getrouwde vrouwen in dit ambt. Uit de acta komt niet helder naar voren of men dit als een kerkelijk ambt beschouwde. Zij worden officieel gekozen, in 1575 door de diakenen, op eerste kerstdag 1578 door ouderlingen en diakenen gezamenlijk. Dit alles geeft wel aan dat deze taak zoal niet als een officieel ambt, dan toch hoog ingeschat werd. In januari 1580 ontstaat oppositie tegen de keuze van diakonessen, aanvoerend dat men hiertoe slechts weduwen of vrouwen boven de zestig dient aan te stellen. Men besluit dit aan

de predikanten voor te leggen. In augustus van dit jaar stelt men voor de eerstkomende synode te vragen het diakonessenambt in alle gemeenten in te voeren, gelijk men in de classis te Wezel besloten heeft op 12 april 1580.

Dit alles geeft een beeld van een gemeente in ontwikkeling, waar men tastend een weg zoekt tussen het voorbeeld van de Emdense synode en de bijzondere plaatselijke situatie, die beperkingen met zich meebracht. Met het trefwoord 'organisatie' kunnen we tenminste de

27) *KP Wesel*, p. 176. De regeling voorzag in het instellen van ouclerlingenparen uit twee naties. Holland en Brabant werden samen ingedeeld, en Vlaanderen en Gelre.

[236] helpt van de inhoud van de kerkeraadacta aanduiden²⁸. Vrijer kon de gemeente zich ontplooiën in de classicaal samenwerking met andere gereformeerde gemeenten. Deze samenwerking werd met vaste hand uitgebouwd in de hier behandelde periode. Een centraal punt van aandacht van het consistorie is het onderhouden van het contact met de stadspastors. Dezen waren in de eerste plaats verbonden met de plaatselijke kerk. In de ambivalente situatie in Wezel, waar de gematigde magistraat rekening had te houden met een anti-calvinistische stemming aan het hof van de hertog²⁹, was de houding van de stadspastors van doorslaggevend belang voor de ruimte die de Nederlandse geloofsvluchtelingen kregen. Hoe stonden zij ten opzichte van het streven van de Nederlandse gemeente zich zo goed mogelijk te conformeren aan de Nederlandse gereformeerden? Eén van de pastors, de Amersfoorter (!) Gerhard Veltius (pastoor te Wezel 1566-1593), stond uitgesproken onsympathiek ten opzichte van de calvinistische kerkelijke tucht. Zijn Duitse collega Johan von Heidfeit (ca. 1559-1600) bleek volgens de acta veel meer tot samenwerking met het consistorie bereid, juist inzake de tucht.

De kerkelijke tuchtuitoefening, 'nervus ecclesiae', en als derde kenmerk van de ware kerk gedefinieerd door de synode van Emden, speelde in de vluchtelingenkerken een belangrijke rol. Hoe trachtte het consistorie van de Nederlandse gemeente in Wezel deze tucht toe te passen?

Een onderzoek van de acta van het consistorie leidt tot de conclusie dat de 'kerkelijke discipline' wel een rol speelde, maar niet zo'n grote. De grootte van de Nederlandse gemeente in Wezel in aanmerking genomen zouden we tenminste op zo'n 50 à 75 afhoudingen van het avondmaal hebben verwacht³⁰. In Wezel treffen we echter vrijwel géén afhoudingen van het avondmaal aan. Slechts enkele tientallen ernstige tuchtgevallen, zaken waarin men in Londen zou spreken van afhouding van het avondmaal of erger, kwamen aan de orde. In verreweg de meeste gevallen bleef het bij een vermaning van de kerkeraad om het 'schandaal weg te nemen', indien dit mogelijk was. Wanneer lidmaten dit advies niet ter harte namen, kon de in Londen gebruikelijke sanctie, afhouding van het avondmaal, niet toegepast worden. Het consistorie had immers niets te vertellen over de avondmaalsviering. Derhalve bleef het consistorie niets anders over dan de zaak te rapporteren aan de wijkpastoor, die in de meeste gevallen eerder met zachte dan met harde hand met deze gemeenteleden omging. Zo is het te begrijpen dat de handhaving van de discipline vaak bleef staan bij

een al dan niet dringende vermaning om het gedrag te verbeteren, een geschil te beëindigen of excuses aan te bieden voor aangerichte 'ergernis'.

Een enkele maal zegt het consistorie een gemeentelid aan dat hij met een 'sodanige gesintheit' toch niet aan het avondmaal kan gaan. Een verbod is dit echter niet. De geringe macht blijkt ook uit het geringe aantal excommunicaties. Slechts twee personen zijn in de hele periode 1573-1583 geëxcommuniceerd. Eén van hen, Claes Mulder, een passementmaker uit Brussel, werd wegens verzet tegen de avondmaalspraktijk al in de loop van 1578 gemaand zich rustig

28) Toelating van nieuwe lidmaten, inrichting van het pastoraat en diakonie, overleg met pastoors, instructies voor afgevaardigden etc.

29) Cf. *KP Wesel*, p. 15.

30) Deze schatting houdt rekening met 1. Een lage schatting van het aantal gemeenteleden in Wesel (niet meer dan 1000 ca. 1580); 2. Een milde uitoefening van de tucht. In Londen was het absolute aantal én het percentage gedisciplineerden veel groter, zoals we hebben zien.

[237] te houden. Ruzie met een gemeentelid en laster van het consistorie verergerden zijn zaak, totdat hij op 30 juli werd afgesneden van de gemeente. Op 23 november 1579 werd hij weer toegelaten op conditie van schuldbelijdenis voor het consistorie en afkondiging daarvan in de kerk³¹. De andere excommunicatie betrof de Vlaming Jacques Matte. Deze was tenminste vijfjaar lang vaste keus als ouderling namens de Vlaamse natie. In 1579, een jaar na zijn laatste termijn als ouderling, geraakt hij in conflict met enkele gemeenteleden over vermeende woeker. Het consistorie zocht de zaak uit, vond schuld in hem, en dwong hem tot schuldbelijdenis. Matte weigerde, waarna men in de loop van 1580 verschillende malen over zijn excommunicatie sprak. Hij is blijkbaar geëxcommuniceerd, gezien de aantekening van 18 oktober 1581, waarin het consistorie zich voorneemt de classis op de hoogte te stellen³². De kerkeraadsaacta vermelden -althans tot augustus 1582- geen voortgang in deze zaak, ons hiermee in het ongewisse latend over een eventuele terugkeer.

Van één tuchtzaak maakte het consistorie een principe-kwestie. Guert Goyman, voormalig ouderling³³, weigerde in juni 1576 bij het consistorie verantwoording af te leggen voor het verlaten van een dienstmeisje met wie hij sexuele omgang gehad had. Het consistorie achtte hem tot een huwelijk verplicht. Het vond daarin in juli tot tweemaal toe bijval van de pastoor, zonder dat deze tot maatregelen overgaat. In januari van het volgende jaar kaart een deputatie van het consistorie de zaak opnieuw bij de predikanten aan. Zij krijgen te horen dat ze zich verder niet met de zaak moeten bemoeien 'om orsaeken haerliedder bekent'. De pastoors zullen met hem spreken. Op 18 februari schort men speciaal de verkiezing van ambtsdragers enige tijd op om Goyman de gelegenheid tot schuldbelijdenis voor zijn natie te geven. Gerhard Veltius, de pastoor onder wie Goyman ressorteert, reageert op 25 februari uitgesproken negatief op het aandringen op schuldbelijdenis door het Nederlandse consistorie³⁴. Door bemiddeling van pastoor Jan van Heidfeit komt het uiteindelijk op 19 maart

1577 tot een schuldbelijdenis van Guert Goyman ten overstaan van het consistorie van de Nederlandse gemeente en de vier dienstdoende predikanten van Wezel³⁵.

Bij afwezigheid van de sanctie van uitsluiting van het avondmaal had men ten opzichte van arme gemeenteleden de mogelijkheid te dreigen met het inhouden van de diakonale ondersteuning. Regel was dit niet. Het consistorie stelde de diakonale steun wel afhankelijk van de bereidwilligheid van het gemeentelid om zich bij het consistorie te vervoegen. Zolang geen schuld bewezen was, onthield men de bijstand echter niet³⁶.

31) Zie *KPWesel*, register in voce Mulder, Claes.

32) d. *KPWesel*, p. 582.

33) Hij werd gekozen door de natie van Gelre in 1575. Cf. *KPWesel*.

34) Het antwoord van Veltius op de twee ouderlingen was 'dat sij sick mit sulckx neit moyen en souden ende dat sij mit meinschelick affecten omgain: 'Ic wil mit u ban ende dissyplin haest ein ende macken'(!)'. *KPWesel*, p. 315.

35) *KPWesel*, p. 318.

36) Zo *KP Wesel*, p. 257 en volgende, aangaande 'de man in de Vlasbloem'.

[238] Welke conclusies kunnen we nu trekken uit een vergelijking van de structuur, de organisatie en de activiteiten van de kerken van Wezel enerzijds, en de drie kerken van Londen anderzijds? Organisatie was in de Nederlandse gemeente in Wezel de belangrijkste prioriteit. Deze activiteit beslaat meer dan de helft van de aantekeningen in het actaboek van het consistorie. In Londen betreft deze activiteit niet meer dan 10% van de aantekeningen, of het nu gaat om de Nederlandse, de Franse of de Italiaanse kerk. Deze omstandigheid was nauw verweven met de totaal verschillende structuur. In Wezel bestaat een belijdende kerk binnen de stadskerk, in Londen autonoom functionerende kerken, met eigen predikanten, eigen financiële middelen.

Het consistorie had de avondmaalsbediening niet in eigen hand. De bediening daarvan viel onder de verantwoordelijkheid van de stadspastors. Daarmee had het consistorie niet de beschikking over het drukmiddel dat in de meeste gereformeerde kerken werd gebruikt: de afhouding van het avondmaal. Als gevolg hiervan speelde de uitoefening van de kerkelijke tucht in Wezel dan ook een minder omvattende rol dan in de kerken in Londen. De acta vermelden weliswaar veel vermaningen aan gemeenteleden, en veel pogingen om mensen met elkaar te verzoenen. Zodra een lidmaat zich opstandig betoonde, ontbrak het consistorie de mogelijkheid op eigen gezag sancties te treffen. Het consistorie kon het feit alleen maar aangeven aan de pastoor van de stadswijk. De predikanten konden zo'n aangifte naast zich neerleggen, zoals blijkt uit de boven beschreven zaak van Guert Goyman.

De samenstelling van het consistorie van de Nederlandse gemeente in Wezel is uitzonderlijk door het ontbreken van predikanten. Aanvankelijk (ca. 1573) bestaat het consistorie alleen uit acht ouderlingen. In de loop van de zeventiger jaren ontwikkelt het zich tot een brede kerkeraad van ouderlingen en diakenen samen. Pas in 1594 treden de stadspredikanten toe. Juister gezegd: onderwierpen de Duitse stadspredikanten zich aan het opzicht van het consistorie. Tot die tijd had het consistorie geen zeggenschap over de predikanten gehad. Na 1594 wordt daarentegen het consistorie het belangrijkste beleidsorgaan van de nu voluit 'gereformeerde' stadskerk van Wezel. In Londen is het consistorie van ouderlingen en predikanten daarentegen altijd het belangrijkste beleidsorgaan geweest en zal dat ook blijven tot diep in de zeventiende eeuw.

De gereformeerde kerken van Londen oefenden geen invloed uit op de hen omringende Anglicaanse staatskerk. De consistories functioneerden in een semi-autonome structuur, die sinds 1560 voorzag in een formele onderschikking van de kerken aan het gezag van de bisschop van Londen. Deze maakte -zoals wij in hoofdstuk IX hebben gezien- in de praktijk een beperkt gebruik van deze macht. De Nederlandse gereformeerde gemeente te Wezel daarentegen heeft een grote vormende invloed gehad op de reformatie van de stadskerk. Deze werd onder andere door de invloed van het door de geloofsvluchtelingen opgerichte consistorie van een lutheraanse tot een gereformeerde stadskerk.

Het is te hopen dat de kerkeraadspocollen van Wezel na 1586³⁷ ooit gepubliceerd mogen worden. Dit is vooral van belang om het bovengenoemde proces van verandering van de kerk van Wezel in een gereformeerde stadskerk te bestuderen. Het lijkt mij een belangrijke vraag of de toetreding van de predikanten tot het consistorie leidde tot een strengere handhaving van de kerkelijke tucht, waarbij ook afhouding van het avondmaal als sanctie werd toegepast.

37) Cf. *KP Wesel*, p. 30-31.